

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

İSLÂM İKTİSADI
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
YIL/YEAR: 2 • SAYI/NO: 2 • 2022

EISSN: 2757-9360

THE JOURNAL OF ISLAMIC
ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

POLİTİK EKONOMİDE REFERANS ARAYIŞI

Katılım Finansı Çalışanları İçin Etik Kurallar:
AAOIFI Kuralları ve Türk Katılım Finansına
Uygulanması

Ali Polat

Priority Analysis of Problems Encountered in
Renewable Energy Investments

**Serhat Yüksel
Hasan Dinçer
Büşra Çelebi**

صكوك المشاركة وأحكامها في الفقه الإسلامي
İslam Hukuku Açısından Müşareke Sukuku

Mohamed Sylla

Paul Oslington – “Doğal Teoloji Olarak Politik
Ekonomi” Adlı Kitabın Tahlili

Hasan Atik

İslam İktisadı Açısından Bütüncül Fayda Teorisi

Esmâ Nur Atasoy

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

KÜNYE / TAG

Sahibi

Maruf Eğitim Araştırma ve Dayanışma Vakfı Adına

On behalf of the owner,
Maruf Education Research and
Solidarity Foundation
Sitki Abdullahoğlu

Yazı İşleri Müdürü

Editor in Chief
Yakup Yakar

Editör Kurulu/Editorial Board

Editör/Editor

Doç. Dr. Hakan Kalkavan
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Editör Yardımcısı/Co-editor

Arş. Gör. Abdullah Kuluç
İstanbul Üniversitesi

Editör Yardımcısı/Co-editor

Esmâ Vatandaş
İstanbul Üniversitesi

Grafik Tasarım/Graphic Design

Yılmaz Mermer

Yayın Periyodu/Publication Period

Yılda iki kez yayımlanır.
(Haziran, Aralık)

*Published twice a year.
(June, December)*

'Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi' Türkçe, İngilizce ve Arapça makaleler yayınlayan uluslararası hakemli akademik bir dergidir.

'Maruf İktisat Journal of Islamic Economics Studies' is an international peer-reviewed academic journal that publishes articles written in Turkish, English, and Arabic.

marufvakfi.org

f | t | marufvakfi

İletişim/Contact

Maruf İktisat

İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi

Seyit Nizam Mah. Mevlana Cad. No: 77

Necmettin Aytek Plaza Kat: 8

Zeytinburnu-İstanbul

Telefon: +90 0212 510 11 24-25

• maruf@marufiktisat.com

• editor@marufiktisat.com

www.marufiktisat.com

www.dergipark.org.tr/
tr/pub/marufiktisat

MARUF İKTİSAT

İSLÂM İKTİSADI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl/Year: 02 • Sayı/No: 02 • ARALIK/DECEMBER 2022

EISSN: 2757-9360

Danışma Kurulu / Advisory Board

Doç. Dr. Abdullah Durmuş, Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Faruk Aysan, Hamad Bin Khalifa University

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Ali Polat, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Prof. Dr. Faruk Bal, İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Fatih Savaşan, Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Hakan Sarıbaşı, Bülent Ecevit Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan Hacak, Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Heytem Hazne, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. İbrahim Sırma, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Hüseyin Bilgin, İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Asutay, Durham Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Babacan, İstanbul Medipol Üniversitesi

Prof. Dr. Ömer Karaoğlu, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Sadık Ünay, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Servet Bayındır, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Süleyman Kaya, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Şakir Görmüş, Sakarya Üniversitesi

Doç. Dr. Zeyneb Hafsa Orhan, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Yayın Kurulu / Publication Board

Doç. Dr. Abdullah Durmuş, Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Faruk Aysan, Hamad Bin Khalifa University

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Heytem Hazne, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi İrfan Ersin, İstanbul Medipol Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Asutay, Durham Üniversitesi

Prof. Dr. Servet Bayındır, İstanbul Üniversitesi

Sitki Abdullahoğlu, Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü

Prof. Dr. Süleyman Kaya, İstanbul Üniversitesi

Araştırma Makalesi / Research Article

Katılım Finansı Çalışanları İçin Etik Kurallar:
AAOIFI Kuralları ve Türk Katılım Finansına
Uygulanması

*Ethical Rules for Participation Finance Employees:
AAOIFI Rules and their Application to Turkish
Participation Finance*

Ali Polat 04

Araştırma Makalesi / Research Article

Priority Analysis of Problems Encountered in
Renewable Energy Investments

*Yenilenebilir Enerji Yatırımlarında Karşılaşılan
Sorunların Öncelik Analizi*

**Serhat Yüksel
Hasan Dinçer
Büşra Çelebi 21**

Araştırma Makalesi / Research Article

صكوك المشاركة وأحكامها في الفقه الإسلامي

İslam Hukuku Açısından Müşareke Sukuku
Sukuku Al-Musharaka In Terms Of Islamic Law

Mohamed Sylla 35

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Paul Oslington – “Doğal Teoloji Olarak Politik
Ekonomi” Adlı Kitabın Tahlili

Hasan Atik 62

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

İslam İktisadı Açısından
Bütüncül Fayda Teorisi

Esmâ Nur Atasoy 70

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

**Katılım Finansı Çalışanları İçin Etik Kurallar:
AAOIFI Kuralları ve Türk Katılım Finansına
Uygulanması**Ali Polat¹**Öz**

Kamu kesiminin de teşviki ile, ülkemizde Katılım Bankası sayısında artış görülmektedir. Hem bu sayısal artış hem de tanıtım ve hizmet kalitesi faaliyetleriyle sektörün toplam aktiflerinin ve mevduatının daha fazla artması ümit edilmektedir. Türkiye özelinde katılım bankalarının yaşadığı sorunlarının temelinde özel bir düzenlemenin olmaması yer almaktadır. Ülkemizde katılım bankalarının uygulamakla yükümlü olduğu etik mevzuatı da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu'nun uluslararası standartlardan yararlanarak yayınladığı "Faizsiz Finans Kuruluşlarının Bağımsız Denetimini Yürüten Denetçiler için Etik Kurallar" bu eksiklikleri giderme noktasında olumlu bir çaba olarak görülürken bir yönü ile de bir tür genel çerçeve olarak düşünülebilir. Ancak bu genel çerçevenin katılım finansı için yeterli olup olmadığı ancak ulusal ve uluslararası ilgili diğer kuralların incelenmesi ile mümkün olacaktır. AAOIFI'nin hazırladığı "İslami Finans profesyonelleri için etik kurallar" başlıklı yeni çerçeve ise çok daha kapsamlı bir içerik sunmakta ve konvansiyonel perspektifin ötesinde birtakım hususlar içermektedir. Bu makale; AAOIFI tarafından yayınlanan bu yeni etik kuralların tartışılması, anlaşılması ve özelde Türk Katılım Bankacılığı'na entegrasyonu imkanını değerlendirmektedir. Gerek bankacılık sisteminin teamül olarak uyguladığı prensipler gerekse katılım finansının sisteme entegre olmak için farklı alanlara yoğunlaşıyor olması AAOIFI etik kurallarının uygulanması noktasında zor bir alan oluşturmaktadır. AAOIFI'nin etik kurallarının uygulanabilirliği, katılım finansına entegrasyonu, buna ilişkin çok boyutlu bir paradigma değişimi gerektirmektedir. Mevzuat'ın güncellenmesi dışında etik eğitimi, etik okur-yazarlığının artırılması ve katılım finansı bağlamında tüm paydaşların bu değerlerin uygulanması yönünde mutabakatı gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Etik Kurallar, Katılım Bankaları, Denetim, AAOIFI.**JEL Sınıflandırması:** G20, G30, G41¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü, İktisat Tarihi, Doç. Dr.

E-posta: apolat@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6041-5003>**Atıf/Citation:** Polat, A. (2022 Katılım Finansı Çalışanları İçin Etik Kurallar: AAOIFI Kuralları ve Türk Katılım Finansına Uygulanması, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s.04-20.

• Geliş/Received - 10.09.2022 • Kabul/Accepted - 21.10.2022

Ethical Rules for Participation Finance Employees: AAOIFI Rules and their Application to Turkish Participation Finance

Abstract

With the promotion of the government, there has been an increase in the number of Participation Banks in Türkiye. It is expected that the total assets and deposits of the sector will increase further in parallel to quantitative increase in branch numbers, promotion of the sector by the government and service quality activities. The lack of a dedicated regulation for participation banks is at the root of the problems experienced by participation banks in Turkey. The ethical rules that participation banks are obliged to implement in Türkiye also shares the same fate in this context. While the “Ethical Rules for Auditors Carrying out the Independent Audit of Interest-Free Financial Institutions” published by the Public Oversight Accounting and Auditing Standards Authority, making use of international standards, is a positive endeavor to eliminate the regulatory shortcomings. These rules are also a kind of benchmark for ethics application. However, whether mentioned rules will be satisfactory for participation banks, it will only be possible to compare these rules with other national or international ethical rules. The new framework titled “Code of Ethics for Islamic Finance Professionals “ prepared by AAOIFI offers a much more comprehensive content and includes some issues beyond the conventional perspective. This article evaluates the relevant ethical rules and discuss the possibility of the integration of these rules into Turkish Participation Banking. Both the principles practiced by the banking system and the fact that participation finance focuses on different areas to be integrated into the system creates a difficult area for the implementation of AAOIFI ethical codes. The applicability of AAOIFI’s ethical codes and its integration into participation finance require a multidimensional paradigm shift. Apart from updating the legislation, all stakeholders need to agree on the implementation of these values in the context of ethics education, increasing ethical literacy and participation finance.

Keywords: Code of Ethics, Participation Banks, Ethical Rules, Auditing.

JEL Classification: G20, G30, G41

1. Giriş

D İslami Finans ekosistemi, 2020 itibariyle 1,595 finansal kurumun yer aldığı, 47 ülkede ilgili düzenlemeleri yapılmış, 1008 adet eğitim hizmeti sağlayıcının bulunduğu 1,235 fıkıh alimi tarafından temsil edilen ve 2025 yılı itibariyle 5 trilyon dolarlık bir aktif büyüklüğüne erişeceği tahmin edilen bir finansal ağ oluşturmuştur (Refinitiv, 2021). Ürün, hizmet ve kurumsal çeşitlilikle birlikte mevcut konvansiyonel ürünlere alternatif bir faizsiz ekosistem oluşturma amacıyla hareket eden İslami Finans ekosistemini konvansiyonel olan alternatiflerinden ayıran temel özellik ise bir takım ahlaki değerler üzerindeki temel duruşudur. Pratik düzeyde tüm finansal kurumların mevzuat, yönetim ve denetim boyutları mevcut düzenlemeler üzerinden ele alınmaktadır. Bu noktada ahlak veya etik düzenlemelelerin tam olmadığı veya yerleşmediği uygulamalarda bu alanda bir eksiklik yaşanacağını beklemek yersiz olmayacaktır.

Ülkemizde, genel anlamda Bankacılık Kanunu'nun (BK) ilgili maddeleri (Madde 75 ve Madde 80) etik ile ilgili bir çerçeve çizerken, Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB) tarafından da kabul edilen ve konvansiyonel bankaların da uymak durumunda olduğu BK tarafından uyulması gerekli olan "Bankacılık Etik İlkeleri" daha detaylı bir perspektif sağlamaktadır. Bununla birlikte, "Kamu Görevlileri Etik Davranış İlkeleri ile Başvuru Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik" ise uygulama alanını "kamu görevi yapanlar" ile sınırladığı için² sadece Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK), Türkiye Bankalar Birliği (TBB) ve Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB) yönetici ve çalışanları açısından bağlayıcılığı olan bir düzenleme olarak görülmelidir. Bu düzenlemede belirtilen etik unsurlar tabii ki özel sektör diyebileceğimiz yerli ya da yabancı katılım bankaları için de anlamlı olacaktır. Ancak "lafız itibariyle" yönetmelik değerlendirildiğinde, uygulanması veya denetiminin yapılması yönünde bir zorunluluk bulunmamaktadır. BDDK üyeleri ile personelinin uyması gereken mesleki ve etik ilkelere dair yönetmelik ise 2 Şubat 2007 tarih 26422 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanmış ve konuyu daha net ve spesifik hale getirmiştir. Kamuda mevcut etik kurallara uyulup uyulmadığını tespit anlamında denetim yapacak olan kamu görevlileri ile ilgili olarak da 25/5/2004 tarihli ve 5176 sayılı "Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" kapsamında yer alan "Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Görev Yapan Denetim Görevlilerinin Uyacakları Mesleki Etik Davranış İlkelerine İlişkin Yönetmelik" de 14.09.2019 tarih ve 27699 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanmıştır³.

Ülkemizde faaliyette bulunan katılım bankaları mevcut kanunlara uymakla birlikte özellikle sektör paydaşlarının etik uygulamalarına yönelik bir boşluk ya da karmaşıklık olduğu da görülmektedir. Kurumsal etik yönetiminde kanunun sessiz kaldığı ya da etik kurallarda daha çok kanunun öngördüğü hususların dile getirilerek Katılım Bankacılığı prensiplerinin sadece konvansiyonel sistemin İslam'a

² Madde 2 — Bu Yönetmelik; genel bütçeye dahil daireler, katma bütçeli idareler, kamu iktisadi teşebbüsleri, döner sermayeli kuruluşlar, mahalli idareler ve bunların birlikleri, kamu tüzel kişiliğini haiz olarak kurul, üst kurul, kurum, enstitü, teşebbüs, teşekkül, fon ve sair adlarla kurulmuş olan bütün kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan; yönetim ve denetim kurulu ile kurul, üst kurul başkan ve üyeleri dahil tüm personeli kapsar.

³ İlgili yönetmelik Madde 2: "Bu Yönetmelik, 13/4/2005 tarihli ve 25785 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Kamu Görevlileri Etik Davranış İlkeleri ile Başvuru Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik hükümleri ile birlikte uygulanır." demek suretiyle kapsamını belirlemektedir.

uygun olan ahlaki prensipleri ile örtüştüğü kısımlarını içermesi, aslında İslam'ın öngördüğü etik normların tamamı ile uygulanmaması sonucunu doğurmaktadır. İslami etik kuralların tam anlamıyla (kurum, araç, kişi) net bir şekilde belirlenmemesi aslında Katılım Bankaları için bir rekabet sorunu oluşturmaktadır. Muğlak etik ilkelerin bulunduğu ortamda Katılım Bankaları diğer konvansiyonel bankaların faaliyet alanlarına ilişkin bir iş modeli için fetva almak zorunda iken, konvansiyonel bankalar kârlı gördükleri takdirde katılım bankalarının alanına kolayca girebilmektedir. Mevcut kanun ve düzenlemelerin yetersizliği buna yardımcı olmaktadır. Bu sorunları azaltmak adına 14 Aralık 2019 tarih ve 30938 sayılı Resmî Gazete'de İslami Finans Kuruluşları Muhasebe ve Denetim Kuruluşu (AAOIFI)'nin yayınladığı standart ülkemiz mevzuatına Kamu Gözetim Kurumu (KGK) tarafından kazanılarak "Faizsiz Finans Kuruluşlarının Bağımsız Denetimini Yürüten Denetçiler İçin Etik Kurallar" başlığıyla yayınlanmıştır. KGK web sayfasında "AAOIFI tarafından yayımlanan Faizsiz Finans Denetim Standartlarının (FFDS'ler) mevzuatımıza kazandırılması amacıyla Kurumumuz tarafından hazırlanan 1 adet Etik Kural ile 6 adet FFDS yayımlanarak mevzuatımıza kazandırılmıştır." denilmektedir(KGK, 2022b).

KGK tarafından yayınlanan etik ve denetim ile ilgili kural ve standartlar şu şekildedir:

- Faizsiz Finans Kuruluşlarının Bağımsız Denetimini Yürüten Denetçiler İçin Etik Kurallar
- Faizsiz Finans Denetim Standardı 1: Bağımsız Denetimin Amacı ve İlkeleri
- Faizsiz Finans Denetim Standardı 2: Bağımsız Denetçi Raporu
- Faizsiz Finans Denetim Standardı 3: Bağımsız Denetim Sözleşmesinin Şartları
- Faizsiz Finans Denetim Standardı 4: Bağımsız Denetçi Tarafından Fıkhî İlke ve Kurallara Uygunluğun Test Edilmesi
- Faizsiz Finans Denetim Standardı 5: Finansal Tabloların Bağımsız Denetiminde Bağımsız Denetçinin Hata ve Hileye İlişkin Sorumlulukları
- Faizsiz Finans Denetim Standardı 6: Fıkhî Denetim (Faizsiz Finans Kuruluşlarının Fıkhî İlke ve Kurallara Uygunluk Sağlamasına Yönelik Güvence Denetimi)

Bu standartlardan "Etik Kurallar" yayımlandığı tarihten itibaren, FFDS 6: Fıkhî Denetim 1 Ocak 2021 tarihi ve sonrasında yürütülen denetimlerde, diğer standartlar ise 1 Ocak 2020 veya sonrasında başlayan yıllık hesap dönemlerinin denetimlerinde ihtiyari olarak uygulanabilecektir(KGK, 2022a). İsteğe bağlı olarak uygulanabilir olması geçiş aşamasında anlamlı olmakla birlikte, ciddi bir sorun yaşanmaması durumunda bu ihtiyari uygulamaların zorunlu bir denetim çerçevesine dönüştürülmesi de düşünülmelidir. Öte yandan, denetim gerekli olsa da yeterli bir şart olarak düşünülmemelidir. Ülkemizde böyle bir çerçeve bulunurken konu giderek uluslararası düzeyde de önemli hale gelmektedir. Bunun bir sonucu olarak AAOIFI 2021 yılından geçerli olmak üzere yeni bir standart üzerinde mutabakat sağlayarak, katılım finans profesyonellerine yönelik yeni etik standardı olan İslami Finans Profesyonelleri için Etik Kurallar "Code of Ethics for Islamic Finance Professionals" adlı çerçeveyi 26 Aralık 2019'da kabul etmiştir.

Bu çalışmanın amacı, literatür boyutu ile birlikte söz konusu etik kuralları incelemek ve Katılım Bankacılığı özelinde ve genel anlamda İslami Finans'ın diğer boyutları da olabilecek Sermaye Piyasaları, Tekafül vb. finansal hizmetleri de kapsayacak şekilde söz konusu etik kurallar tartışmak olacaktır.

2. Literatür

Müslümanların günümüzde yaşadığı en temel sorunların başında günlük hayat akışında maddi ilişki ve duyguların öne çıkması, manevi ya da ruhani boyutun ise ihmal edilmesi yer almaktadır. Bu eksikliklerin azalması veya ortadan kaldırılması etik kuralların uygulamaya alınması ile mümkün olacaktır (Rahim, 2013). Her organizasyon etkin bir şekilde faaliyetlerini icra etmek için yasal düzenlemeler ile birlikte ahlaki bir çerçeveye de ihtiyaç duyar. Ahlak ve finans kelimeleri özellikle konvansiyonel sistem ve kapitalizmin doğurduğu krizler düşünüldüğünde bir araya gelmesi mümkün olmayan iki kelime iken İslam Ekonomisi çalışmaları ve İslami Finans ile ilgili gelişmeler uygulanabilir bir ahlaki çerçevenin İktisat ve Finans alanında mümkün olduğunu göstermiştir. Etik, interdisipliner bir kavram olarak, din ve felsefe başta olmak üzere daha geniş ya da dar kapsamlı olarak diğer sosyal bilimlerde de kullanılan bir kavramdır. Bu kavramın içeriğine yönelik “etik kurallar ve etik kodlar” anlamında özellikle konvansiyonel perspektifle birçok çalışma yapılmıştır. Çalışmamızın konusu İslami Etik kuralları olmakla birlikte konumuz ile örtüşecek konvansiyonel etik literatüründen de bahsedilecektir. Bu çalışmaların ülkemizde özellikle katılım finansı çalışmaları için bir tür kıstas olarak kullanılabilmesi ve literatürün bu perspektiflerle zenginleşebileceği de göz önüne alınmalıdır.

Etik kurallarla ilgili olan ve İslami anlamda da tartışılması gereken paralel bir literatür kolu ise “değerler” ile ilgilidir. Değerler, insanlara hayatlarında neyin önemli olduğunu yansıtan, ulaşılması arzu edilen aşkın yaşam hedefleridir. Değerler, günlük hayatta rehber prensipler olarak motive edici bir rol üstlenirler ve algımızı, davranışımızı ve tavırlarımızı etkilerler. Değerlerin kişisel olarak bir önem derecesi olduğu da söylenebilir. Bir kişi için bir değer önemli iken başka bir kişi için bir başka değer daha önemli olabilir. Bir değer ne kadar önemli olursa, insanın hayatını etkilemesi o kadar mümkün olacaktır (Lee vd., 2019). Katılım finansının paydaşları olarak fon kullanan, fon arz eden ve sermaye sahipleri ile yöneticilerin de değerlerini en üst düzeyde uygulamaya koymaları katılım finansının performansını artıracak, en azından etik anlamda daha iyi bir noktaya ulaşmasını sağlayacaktır.

Tüm insanlık için ortak değerler olabileceğine ilişkin teori Schwartz (1992) tarafından öne sürülmüş, ve bu değerlerin çok daha farklı popülasyonlar ve yöntemlerle de destekleneceğine ilişkin çalışmalar devam etmiştir (Polat, 2018; Yazar, 2021). Örneğin Schwartz (2001) 4 büyük Kanada firması üzerinde yaptığı araştırma ile kurumsal ajanların davranışlarının etik kurallar tarafından etkilendiğini bulmuştur. Ayrıca bu kurallara uyum ve kuralların ihlaline ilişkin nedenler de araştırmada yer alırken etik kuralların davranışları nasıl etkilediğine ilişkin 8 metafor geliştirmiştir. Ülkemizde mevcut etik kurallar tamamıyla İslami anlamda bir ölçek oluşturmasa bile bu haliyle de literatürde eksiklik bulunmaktadır. Örneğin Katılım Bankaları ve Konvansiyonel Bankaların çalışanlarının mevcut etik kurallara olan uyumu nedir? Hangi banka türü çalışanları hangi tür etik ihlallerini gerçekleştirmektedir? Bu ihlallerin banka türüne (kamu-özel, yerli-yabancı, küçük-büyük) göre farklı boyutları var mıdır? gibi sorularla ilgili yeterli çalışma bulunmamaktadır.

Ayrıca, Amerikan şirketler hukukunda etik sistemin bir parçası olmayıp bu alanda bir ikilik (dikotomi) olduğu ve kuralların uygulanması ile etiğin kendisi arasında bir ayrım olduğu söylenebilir. İslam’da ise ahlak İslami Finans’ın mündemiç bir parçası olup ayrıca düzenlemeye de gerek bulunmamaktadır. Sarbanes-Oxley gibi düzenlemelerle piyasaya ahlak getirmek için çok ciddi masraflara katlanıp ardından başarı gösterememenin arkasında bu dikotomi yer almaktadır (Hassan, 2013).

Schwartz (2004) etkin kurumsal etik kuralların kullanıcılar açısından algılanışını ele almıştır. Yine

dört büyük Kanada firmasında yapılan araştırmalarda kullanıcıların etik kurallara ilişkin olumlu ya da olumsuz yaklaşımlarının nedenlerine ilişkin bir çalışma gerçekleştirilmiştir.

Schwartz(2005) etik kuralların içerik itibariyle gerçekten ahlaki olup olmadığı sorusu ile başlamakta ve bunun için kurumsal etik kurallardan, küresel etik kurallardan ve iş etiği literatüründen yararlanarak evrensel moral değerler geliştirmektedir. Bunlar, i) güvenilirlik, ii) saygı, iii) sorumluluk iv) adalet v) önemseme ve vi) yurttaşlık olarak ifade edilmiştir. Konumuz açısından bu değerlerin önemi; İslam ahlakının tüm bu unsurları daha yoğun ve geniş bir şekilde ele alması ve daha da fazlasını içermesidir. Konvansiyonel sistem içinde hem insan mantığına uygun evrensel ilkelerin yer alması hem de İbrahimi dinlerin günümüze kadar ulaşan ortak değerleri bir zemin oluşmasına sebep olmaktadır. Bununla birlikte, AAOIFI'nin etik kuralları incelendiğinde kendi çerçevesini, terimlerini, mantığını en detaylı bir şekilde vererek aslında bir tür ahlak inşası görevini üstlenecek bir standart sunduğunu söyleyebiliriz.

Vishkin vd., (2019), Amerikan Katolik, İsraili Yahudi ve Müslüman Türkler üzerinde yapılan araştırmalarda (n=616) dindarlık düzeyi daha yüksek olan kişilerin duyguları ile daha uyumlu yollarla başa çıkabildiklerini bulmuşlardır. Dolayısı ile dindarlık duygusal tecrübeler üzerinden günlük hayata ilişkin çıktılar da sunmaktadır.

Schwartz ve Sorthaix (2018) yaptıkları literatür çalışması ile tüm durumlarda olmasa bile bazı durumlar için insani değerlerin bir kısmının diğerlerinden daha sağlıklı olduğunu ifade etmektedirler. Öznel iyi oluş (subjective well being) çalışmaları bağlamında insanların değerleri kimlik ve benlik kavramı için merkezi önemdedir. Değerler ve öznel iyi oluş ilişkisi için farklı görüşler olsa da İslami değerlerin de öznel iyi oluşumuzdaki rolünün hem bireysel hem de bu değerlere sahip bireylerin oluşturduğu organizasyonlar anlamında incelenmesi gerekmektedir. Bu değerlerin diğer değer setlerinden bir farkı ise bir yandan insanın doğasını dikkate alırken öte yandan olması arzu edilen ve kaçınılması gereken "değerleri" de ifade ediyor olmasıdır.

Etik kurallar ile ilgili İslami literatüre baktığımızda birçok çalışmanın genel anlamda etik, ahlak ve dini kurallar bağlamında ele alındığını ama özellikle etik kod veya etik kurallarla ilgili sınırlı çalışmanın bulunduğunu söyleyebiliriz.

Abeng (1997) Endonezya'da 1930'larda kurulan Matsushita Elektrik Şirketi'nin, o zamanlar için oldukça yenilikçi olan bir perspektifle yedi etik prensip belirlediğini ifade eder. Ancak, bugün içinde bulunduğumuz dinamik iş ve finans ortamı çok ciddi bir şekilde formüle edilmiş bir İslami iş etiği teorisini gerekli hale getirmektedir.

Abuznaid (2009) literatürde etik konusu ile ilgili yüzlerce çalışma bulunmasına rağmen İslam iş etiği konusunda çok az sayıda yayın yapıldığını ve bu alanda literatürde bir açık bulunduğunu ifade eder. Kişilerin ahlaki ve gayri ahlaki davranışlarını belirleyen unsurları belirttikten sonra İslam'a göre uyulması gereken etik ilkeleri sıralamış ve İslam ve diğer dinlerin etik yönden benzerlikleri ile devam etmiştir. Bu benzerliklere rağmen İslam'ın aynı kavramları ele alışı bile farklılık arz etmektedir. Dolayısı ile kavramların kendi paradigması içinde yeniden düşünülmesi ve ele alınması gibi bir gereklilik ortaya çıkmaktadır.

Hassan (2013) İslami Finansal Kurumlar ve etik prensipler üzerine genel bir değerlendirme yaparak Kur'an ve Sünnet'ten çıkarılabilecek, insanın Halifeliği, kardeşlik ve evrensellik, ortaklık, emeğin kutsallığı, ümit ve yeis prensibi gibi prensipleri ve bunlarla ilgili alt prensipleri ele almıştır.

Suryanto (2016) Endonezya için yapmış olduğu araştırmada İslami iş etiği ve denetçilerin görüşleri arasındaki ilişkiyi ele almış ve denetçilerin İslami etik kurallara olan bağlılığı ile bu kuralları uygulaması arasında doğru orantı olduğunu tespit etmiştir. Dolayısı ile etik kurallara fiilen bağlılık gibi subjektif sayılabilecek bir alan oluşmuştur.

Ahmed vd., (2017) İslami bankaların İslami etik değerler bağlamında Allah'a ve topluma karşı olan sorumluluklarını analiz etmiş ve mevcut hali ile İslami bankaların refah maksimizasyonu, piyasa rekabeti, eksik risk yönetim araçları vb. birçok nedenle ortaklık yerine borçluluk tabanlı enstrümanları kullandığını ifade etmektedir. Çalışmada "İslami etik" değerler ifade edilirken daha makro düzeyli hususlar ele alınmış ve örneğin İslami bankaların yoksulluğu azaltmak veya servetin eşit paylaşımı gibi hususlarda bir planının olmadığını ifade etmektedir. Her ne kadar bu "etik" değerlerin bankalardan beklenip beklenemeyeceği bir tartışma konusu olsa da sonuç itibarıyla uygulamada bu değerlerin eksikliğini de kritik edildiğini söyleyebiliriz.

Hassan vd., (2019) İslami Finans ve muhasebe standartları üzerine yaptıkları inceleme ile uluslararası standart yapıcı kurumların (AAOIFI; IFSB, IIFM⁴) standart ve rehberlerinin adaptasyonunda ortaya çıkan sorunları ele almaktadır. Konumuz kapsamında yer alan etik standardını da ilgilendiren boyutu ile; standartların infazına ilişkin bir yaptırımın zorunlu olmaması belirtilebilir.

Katılım Finansı çerçevesinde etik kurallara ilişkin sınırlı çalışma arasında Polat (2018) bankacılık etik ilkeleri ve AAOIFI standartlarını karşılaştırırken, Selçuk vd., (2019) bağımsız denetimde AAOIFI standartları ile bağımsız denetim standartlarını mukayese etmektedir. Yazar (2021) ise bağımsız denetçiler için etik kuralları ile faizsiz finans kuruluşları denetçileri için etik kuralları karşılaştırmıştır. Benzer şekilde Akpınar ve Çetintaş (2021) da bağımsız denetimi yürüten denetçiler için etik kuralları faizsiz finans kuruluşları bağlamında ele almış ve iki etik kural arasında bir farklılığın olmadığı ve birbiriyle uyumlu olduğunu ifade etmişlerdir.

Gözüm(2016) tarafından Türkiye'de bulunan kamu, özel sermaye ve katılım bankası çalışanlarına yapılan anket ile iş etiğine ilişkin tutumları incelenmeye çalışılmış ve kadınların daha çok iş etiği kurallarına dayalı bir tutum içinde olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada diğer bir husus 42-51 yaş grubu çalışanların etik değerlerin anlamsızlığı konusunda diğer gruplara göre daha yüksek sonuç vermiş olmasıdır.

İlişkili bir literatür dalı olarak ise katılım bankaları çalışanlarının İslami finans hassasiyeti üzerine yapılan araştırmalardan bahsedilebilir. Balkanlı ve Yardımcıoğlu (2020) tarafından Marmara bölgesindeki finans kurumları üzerine yapılan çalışmada, çalışanların zaman zaman İslami finansal çerçevede dışına çıkabildiklerini tespit etmişlerdir. Beyur (2021) ise Diyarbakır'da bulunan katılım bankaları üzerine yaptığı yüz yüze anket görüşmesi sonucunda personelin ürün ve hizmetlere yönelik farkındalık ve tutum düzeylerinin düşük olduğunu tespit etmiştir. Katılım bankacılığı personeli bağlamında bile

⁴ Belirtilen kuruluşların hangi ülkede oldukları ve ne anlama geldiklerine ilişkin açıklama yapılması uygun olacağı için dipnot olarak ifade edilmektedir.

AAOIFI: İslami Finansal Kuruluşlar için Muhasebe ve Denetim Kuruluşu (Manama, Bahreyn)

IFSB: İslami Finansal Hizmetler Kurulu, (Kuala Lumpur, Malezya)

IIFM: Uluslararası İslami Finans Piyasası (Manama, Bahreyn)

mükemmel bir teori/pratik uyumu söz konusu değilken toplumun diğer kesimleri veya konvansiyonel bankaların katılım bankaları hakkında daha doğru/makul görüş sahibi olmaları da düşük olasılıklı olacaktır. Bu alanda Ayvaz(2021) tarafından yapılmış çalışma ile konvansiyonel banka çalışanlarına anket yapılmış ve ürün içerikleri ile ilgili bilgi sahibi olmadıkları, katılım finans ürünlerini kendileri için uygun bulmadıkları ve bu banka türüne ve ürünlerine güven problemi yaşadıkları anlaşılmıştır. Bununla birlikte Eroğlu Pektaş ve Temelli (2019) algılanan hizmet kalitesi, algılanan dini hassasiyet ve algılanan bilinirlik üzerinden banka tercihi ve algılanan şeffaflık ve güvenilirliğe ulaşmaya çalışmış ve Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi personeli bağlamında bankaların İslami esaslara göre faizsiz olarak çalışması, banka müşterileri tarafından bankanın güvenilirliği ve şeffaflığı algısını arttırmakta; müşterilere güven vermekte ve bu doğrultuda müşterilerin banka tercihlerini ve yatırımlarını etkileyebilmektedir.

Karacaer ve Kurt (2022) faizsiz finans ve geleneksel finans mukayesesi bağlamında iç denetimi karşılaştırmış ve İslami iç denetimin, geleneksel iç denetimle birçok açıdan benzerlik gösterdiği; bununla birlikte amaç, faaliyet alanı, süreç, bağımsızlık ve objektiflik, yetkinlik gereksinimi ve denetim yaklaşımı açılarından bazı noktalarda geleneksel iç denetimden farklılaştığı sonucuna ulaşmıştır. Kalkavan (2022) etik bankacılık ve İslami bankacılık detayına vurgu yaparak kurumsal sosyal sorumluluk bağlamında ilgili literatürü tartışmıştır. Katılım finansında etik uygulamalar üzerinden kurumsal yönetime ve kurumsal diğer perspektiflere yönelik çok detaylı çalışmalara da ayrıca ihtiyaç bulunmaktadır.

İnsanoğlu iradesi ile birlikte doğruyu yanlıştan ayırmaya muktedir olarak yaratılmış olmakla birlikte kutsal kitaplar ve peygamberler aracılığı ile de ilahi rehberliğe mazhar olmuştur. Bu verilenler hem dünya hem de ahiret saadetinin sağlanması için uyulması gereken gerekli zemini oluşturmaktadır. Ahlaki davranışların ihmal edilmesi kısa dönemli kazançlar sağlasa bile bu kazançların orta ve uzun vadede kalıcı olması mümkün olmayacaktır.

Her meslek için bir gereklilik olmakla birlikte Ahmet b. Hanbel'in Muvatta'sında nakledilen Hadis-i Şerifte "Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim" buyurulmasını finans sektörü özelinde düşünmek gerekmektedir. Bu anlamda, Fikhî Kurullar, ilgili kanunu düzenlemeler veya düzenleyici kuruluşların varlığı her ne kadar gerekli olsa da yeter koşulu sağlamayacaktır. Ahlaki kuralların tam olarak uygulanmadığı bir durumda lafız ve ruh olarak fikhî uygunluğu iddia etmek aslında eksik bir iddia olacaktır. Bu nedenle sektörde yer alan tüm paydaşların çok ciddi bir ahlaki standardı da tutturması gerekmektedir.

Toplumun vasatının üzerinde bir ahlaki düzeyin kurumsal olarak sağlanması pek mümkün olmasa da bu yine de etik standartların oluşturulması ve bir hedef belirlenmesi anlamında etik kuralların uygulanmamasını gerektirmemektedir. İslami finans bağlamında bir teorik çerçeve ve aynı zamanda uygulama oluşturması açısından AAOIFI'nin üzerinde çalışmış olduğu yeni kurallar seti sektörün ihtiyacını gidermeye yönelik ciddi bir boşluğu dolduracaktır. Bu yeni standart yani "İslami finans profesyonelleri için etik kurallar", "Code of ethics for Islamic finance professionals", 1 Ocak 2021 tarihi itibarıyla yürürlüğe girmiştir. Böylece üzerinden çok uzun süre geçmiş olan AAOIFI'nin 1999 yılında çıkarmış olduğu "İslami Finans Kurumları Denetçi ve Muhasebecileri için Etik Kurallar" ve 2003 yılında çıkarmış olduğu "İslami Finans Kurumları Çalışanları için Etik Kurallar"⁵ yürürlükten kalkmıştır.

⁴ Yukarıda Türkçe'si verilen iki kural setinin orijinal isimleri sırası ile "Code of Ethics for Accountants and Auditors of Islamic Financial Institutions" ve "Code of Ethics for the Employees of Islamic Financial Institutions" şeklindedir.

AAOIFI(2019a)'de belirtildiği üzere, önceki kodlara göre bu yeni kod etik kavramının daha iyi anlaşılmasını sağlarken, daha sistematik bir çerçeve sunmaktadır. Böylece benimsenmesi ve kullanımı daha kolay olacaktır. İzleyen kısımda kavramsal çerçeve ele alınmakta ve etik ihlallerinin hangi alanlarda olabileceğine ilişkin bir çerçeve çizilirken yine aynı başlıklarla bu etik ihlallerine ilişkin ideal durumlar ifade edilmektedir.

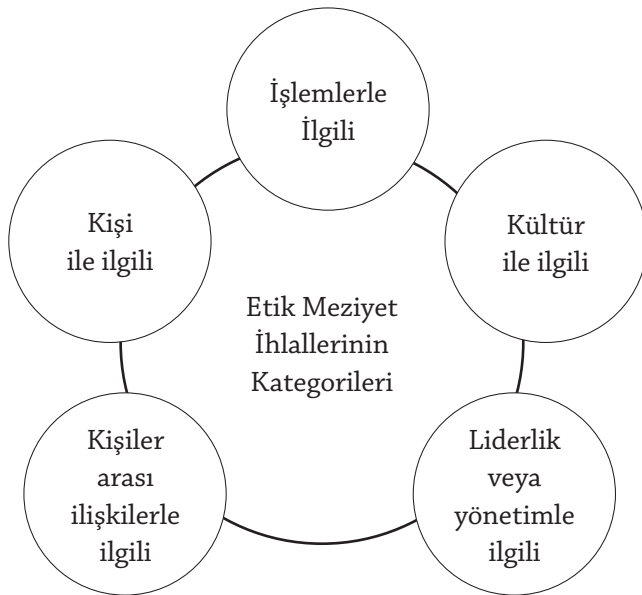
3. Teorik Çerçeve

Ahlak, zorunlu olarak sağlanması gereken Adalet ve gönüllü olarak uyulması arzu edilen İhsan kavramlarının bir çıktısı olarak düşünülebilir. Adalet uygulanmadığında Zulüm ortaya çıkacak, İhsan gözetilmeden Adalette süreklilik sağlanamayacaktır. Zulmü engellemek ve İhsan'ı sağlamak amacıyla AAOIFI, 12 ülkeden⁶ 125 sektör temsilcisi/katılımcısı ile yapmış olduğu anket sonucunda bu çalışmanın konusu olan etik kurallar çerçevesine ilişkin taslak metin hazırlanmış ve 10 Temmuz 2019 itibarıyla görüş için kamuoyu ile paylaşımına açılmıştır. Aşağıda yer alan perspektif genel olarak bu etik kuralları yansıtmaktadır.

3.1 Etik: Genel Bir Bakış

Etik sadece doğru şeyi yapmak değil, aynı zamanda doğru şeyi, doğru bir niyet, doğru bir zihin yapısı ve doğru bir şekilde, hiçbir gözlem ve denetim söz konusu değilken bile gerçekleştirmek demektir(AAOIFI, 2019b, s. 6). Etik olmak aslında sadece pasif olarak bunları kendi şahsında gerçekleştirmeyi değil aynı zamanda dışa dönük olarak bu değerleri paylaşmayı ve teşvik etmeyi de içermektedir.

Standardın oluşumunda giriş kısımları sonrası kavramsal çerçeve kısmında adalet ve ihsan denklemi, etik değerler ve etik protokoller ele alınmış, izleyen kısımda ihlaller her bir etik değer bağlamında tasnif edilmiş ve örneklendirilmiş, son bölümde ise etik idealler yine ilgili etik değerler bağlamında tasnif edilmiş ve örneklendirilmiştir.

Şekil 1: Etik ihlallerin kategorileri

Kaynak: AOIFI, 2019b, s. 6)

⁶ Bahreyn, Umman, Kuveyt, BAE, Suudi Arabistan, Pakistan, Malezya, İngiltere, Endonezya, Türkiye, Sudan ve Mısır

3.2 Adalet ve İhsan Çerçevesi

Adalet ve İhsan'ın dört unsuru olarak şunlar sayılmalıdır: i) Doğru niyet ve doğru zihin yapısına sahip olmak ii) Doğru şeyi yapmak, iii) Doğru şekilde yapmak ve iv) Diğer ilgili kişileri de pozitif bir şekilde sürece dahil etmek.

Bu çerçevenin temelinde tüm bu doğruluğun yapılması ancak Allah'ın rızasını düşünerek ve onun gazabından çekinerek uyulacak bir çerçevedir. Doğru şeyleri yaparken İslami değerler göz önüne alınmakla birlikte bu değerlere zıt olmayan diğer düzenlemelere de uyulmalıdır. Kişinin bildiğini en iyi şekilde uygulaması, kapasitesini kullanması ve bunu da zamanında yapması gerekmektedir. Zamanında yapılmayan işler sebebi ile oluşacak krizler de aslında ahlaki bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu uygulamalar yalnız başına veya diğer uygulayıcılarla, gözetim veya denetim altında değilken de uyulması gereken kurallardır. Katılım bankaları çalışanlarının⁷ çalışma arkadaşlarını örnek model olacak şekilde ahlaki duruşu ile pozitif olarak etki etmesi de son madde kapsamında düşünülmelidir.

Adalet ve İhsan'a ulaşmak için çerçeveye uygun hareket edildiğinde her bir çerçevenin detaylı şekilde bir ya da birden çok etik değere bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

Şekil 2: Adalet ve İhsan Denklemi

Kaynak: (AAOIFI, 2019b, s. 13)

⁶ Burada personel ifadesini açmak yerinde olacaktır. Katılım Bankacılığı etik ilkeleri aslında "İslami Finans Profesyonelleri" ifadesini içerdiği için; yönetim kurulu üyelerinden, genel müdürlere, şube müdürlere, TKBB personel ve yöneticilerine ve hatta sermayedarlara kadar genişletilmesi gereken bir uygulama olmaktadır. Aslında detaylı incelendiğinde görüleceği üzere, ahlaki kurallar Kur'an ve Sünnet'ten çıkarılmış olan temel yasakları gayri ahlaki, teşvik edilen diğer güzel hasletleri ise ahlaki unsurlar olarak ele almaktadır.

3.3 Etik Değerler

Şekil 2'de belirtilen Adalet ve İhsan'a ulaşılması için her katılım finansı uzmanınının i) Takva, ii) Tevekkül, iii) Sıdk, iv) Emanet, v) Kuvvet ve vi) Hakkı Tavsiye değerlerine sahip olması gerekmektedir. Aslında bu değerlerin büyük bir kısmı kelime olarak bilinse de günlük hayatta, özellikle finans sektörünün hızlı temposu içinde çok kolay bir şekilde unutulması ve ihmal edilmesi söz konusu olmaktadır. Takva, Allah'ı devamlı hatırlamak ve ona itaat etmek, tevekkül O'na güvenmek, tüm gayreti ile gerekenleri yaptıktan sonra sonucu ona bırakmak, Sıdk; inancı, niyetleri, sözleri arasında tutarlılık ve sebat sahibi olmak. Emanet; bulunduğu pozisyonun, statünün vermiş olduğu güç ve sorumluluk ile kendisine verilen kaynakları muhafaza etmek ve görevini yerine getirmek. Yeterlilik (capacity); görevin gerektirdiği düzeyde güç, fiziki ve zihni kuvvet sahibi olmak⁸, Hakkı tavsiye; başkalarını iyi şeylere teşvik etmek ve gayri ahlaki inançlardan ve eylemlerden uzaklaşmalarını tavsiye etmekle birlikte otoritenin, gücün ve başkaları üzerindeki etkisinin adil ve sağlıklı bir şekilde kullanılması olarak ifade edebiliriz (AAOIFI, 2019a).

Şekil 3: Adalet ve İhsan Denklemi ile Etik Değerlerin İlişkisi

Kaynak: (AAOIFI, 2019b, s. 14)

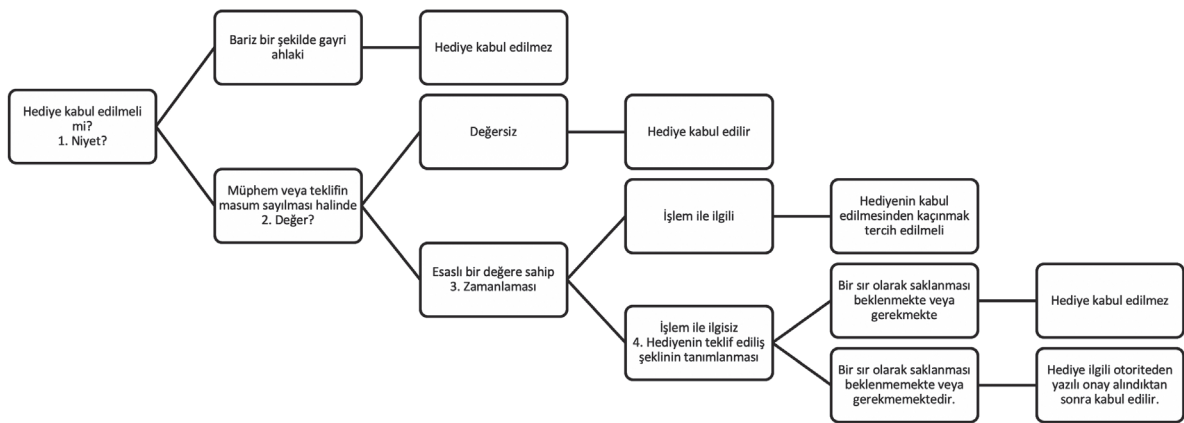
⁸ Görevin gerektirdiği yeterlilik genel bir ifade olmakla birlikte bunun detayları olan güç, fiziki ve zihni kuvvete sahibi olmaya ilişkin de bir muğlaklık olduğu söylenebilir. Bu anlamda yeterliliğe ilişkin bir takım ölçüm yöntemleri gerekecektir. Burada belki İslami düşünce sistematiğine uygun farklı göstergeler veya farklı yaklaşımlar gerekmektedir ki başka bir makale konusu olarak ele alınabilir. Örneğin yeterliliğin kalbi, akli veya fiili boyutları ile ele alınması için bir takım ameli göstergeler veya beyan edilen ifadeler üzerinden bir yeterlilik ölçeği düşünülebilir.

3.4 Etik Protokol

Etik kuralların kurumsal çerçevede varlığı veya denetimi yanında bu kuralların anlaşılması ve uygulanmasına yönelik de ayrıca bir düzenleme gerekmektedir. Bu ise etik protokoller üzerinden gerçekleştirilecektir. Ahlaki karar alma protokollerinin uygulanması ile ancak ahlaki olarak savunulabilir kararlar alınacaktır. Yine aynı protokolün bir parçası olarak bir etik ihlali söz konusu olduğunda buna nasıl yanıt verileceği de (ihlalin bir rapor ile durum tespitinin yapılması ve ihlalin resmi olarak bildirilmesinde uygulanacak adımlar) yine bu protokolün bir parçası olmaktadır.

3.5 Temsili İhlaller ve İdealler

Bir katılım finans çalışanı her zaman için etik değerleri en üstte tutmalıdır. Bu değerler Şekil 3'ün üst kısmında yer alan etik değerlerdir. Bu değerlere ters bir durum etik ihlali olarak kabul edilecektir. Bu anlamda AAOIFI etik kodunun B kısmı (s. 19-43) bir anlamda kaçınılması gereken hususları detaylı bir şekilde izah ederken izleyen C kısmı (s. 43-47) bu ilgili etik boyutlara ilişkin ideal durumları izah etmektedir. Günah işlemek, hakka tecavüz, gaffet gibi kavramlar takva boyutu ile ilgili iken, yalan söylemek, abartı ile gerçeğin boyutunu değiştirmek, aldatmak, başkasının fikir ve işlerini kendinin gibi gösterme anlamına gelecek intihal, boş sözler vermek, manipüle edecek ifadeler kullanmak, yalan yemin, bilgi sahibi olmaksızın kanaat belirtme, söylenti tellallığı, birkaç istisna üzerinden genelleme yapmak, bir ifade ya da olayı kendi bağlamı dışında kullanmak, geçersiz mukayeseler yaparak bir şeyi daha çok ya da daha az arzulanır kılmak, iftira, gerçeklerin kişisel kanaatlerle birleştirilerek sunulması, maksatlı muğlak hususlar bırakmak, gerçeğin bir kısmını beyan etmek gibi tek tek saydığımız hususlar aslında Sıdk ideali için ihlal özelliği taşıyan unsurlardır. Burada da aslında insanlarla iletişim esnasında oluşan şifahi diyebileceğimiz söz ile ilgili ihlaller varken aynı zamanda sözle ilgili olmayan ama Sıdk boyutunu ihlal edecek başka hususlardan da kaçınılmalıdır. Örneğin, belli kişi veya gruplara inanç, ırk, milliyet, evlilik durumu, cinsiyet, yaş ve sosyal statüye göre adil olmayan ayrımcılık yapmak, klişe bilgilerle kategorileştirme, riyakarlık vb. gibi hususlar ise davranışlarla ilgili olarak Sıdk idealine zarar verecek ihlallerdir. Yine emanet ile ilgili ihlaller de insanlar, insan şerefi (şiddet, tecavüz, suiistimal, mobbing, sabotaj, cinsel taciz vs.) ve kaynaklarla (hırsızlık, kara para aklama, vergi kaçırma, israf vs.)

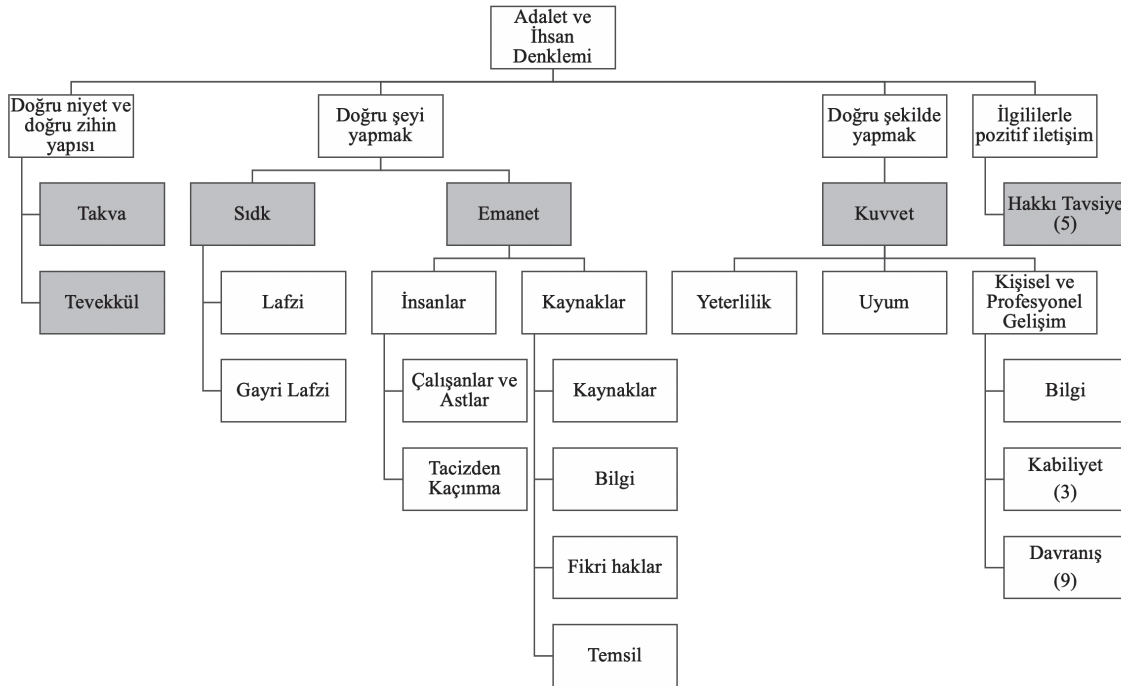
Şekil 4: Hediye görünümü rüşvet tespiti

Kaynak: (AAOIFI, 2019b, s. 30)

ilgili olabilmektedir. Standart'ta yer alan ve etik denetimi için bir anlamda kritik soruları da içeren algoritmik çizimlerin varlığı uygulama açısından da önemli bir boyut oluşturmaktadır. Şekil 4'te yer alan çizim benzeri sistematik soru ve cevapların yer aldığı başka etik boyutlu detaylar da yer almaktadır. Bir bilginin ticari amaçlı kullanımına ilişkin ya da giybet veya iftira yapmaksızın bir konu hakkında nasıl konuşulacağına ilişkin adım adım sistematik düşünceyi oluşturan çizimler yer almaktadır. Her ne kadar bu hususlar birçok insan için malum konular gibi gözükse de etik veya İslami ahlak anlamında eğitim almamış, ya da kültürel değerler sebebi ile farklı kişisel doğruları olan tüm paydaşların aynı çizgide buluşabileceği bir zemin oluşturması bakımından anlamlı gözükmektedir.

Standart'ın ideallerle ilgili son kısmında ise takva, tevekkül, sıdk, emanet, kuvvet ve hakkı tavsiye gibi değerlere ulaşma noktasında yapılabilecek ideal davranışlara dönük bir perspektif sunulmaktadır. Örneğin tevekkül için a. Fikhî güvenilirliği sürdürmek, b. Ümitvar olmak ve pozitif davranmak, c. Düzenli olarak dua etmek ve d. Mükafatları ertelemek (kişisel kontrolü sağlayarak daha sonra yerine birtakım ödemelere bir an evvel kavuşmayı arzı etmekten kaçınmak) gibi hususlar yol gösterici olacaktır.

Etik kod çerçevesini oluşturan kurul üyeleri yapılan tartışmalar sonrasında yukarıda da geçen terminolojiyi, yani Adl, İhsan, Takva, Tevekkül gibi kavramları Arapça formunda kullanmayı tercih etmiş, tercüme edilmesi durumunda kavramın anlamının etkisinin azalacağı veya tahrif edilebileceği düşüncesi öne çıkmıştır. Kurulun aldığı kararlardan bir diğeri ise etik ihlallerin sadece finansal değil finans dışı konuları da kapsaması çünkü finans dışı gibi gözükken etik ihlallerin bir şekilde finansal sonuçları olabileceği veya İslami Finans Kurumlarının itibarını zedeleyeceği düşüncesi hâkim olmuştur. Ayrıca, etik kodun uygulamasına yönelik bir yönetim standardının da oluşturulması kararı alınmıştır (AAOIFI, 2019b, s. 50).

Şekil 5 : Etik Kod'un Görsel Çizimi

Kaynak: (AAOIFI, 2019b, s. 8)

4. Türk Katılım Bankacılığı ve Etik Uygulamaları

Konvansiyonel ve Katılım Bankalarının birlikte uyguladığı “Bankacılık Etik İlkeleri”nin 1. Maddesi (amaç maddesi) etik ilkelerin amacını; “bankacılık mesleğine toplumda mevcut saygınlık ve güvenilirlik duygusunun sürekliliğinin sağlanması, meslek onuru olarak adlandırılan bu saygınlık ve güvenilirlik duygusunun geliştirilerek sürdürülmesi ve bankacılık sektöründe istikrar ve güvenin korunmasıdır.” şeklinde ifade etmektedir. AAOIFI kodu ise İslam ahlakının getirdiği temel değerleri ve ahiret inancını da gerekli görmüş ve bu yönde bir yapı oluşturmuştur. AAOIFI kuralları, bankacılık etik kuralları ile birlikte düşünüldüğü takdirde, bir katılım bankasının zaten mevcut uygulamalarına katkı sağlayan bir altyapı oluşturmak ve bu etik uygulamalar ve kabuller çerçevesi dışına çıkan bazı yanlışlıkları düzeltmek olabileceği gibi ilgili etik kodun (İslami) en iyi uygulamalarını bir kaldıraç olarak kullanarak şirketi bulunduğu etik düzeyden daha ileriye taşımaya da hedefleyebilir. AAOIFI’nın bu en son yayınladığı etik kurallar işte bu çerçeve mutabakat olarak düşünülebilir. Kaptein’in (2017) de belirttiği üzere, etik kuralların “yaşaması” organizasyona “yerleşmeleri” ile mümkün olacaktır. Etik kurallar genel anlamda anlaşılır ve belki de çok gerekli değilmiş gibi gözükse de binlerce olasılık arasında etik karar verilmesi gereken tartışmalı alanların oluşacağı da muhakkaktır. Bu tartışmalı alanlar operasyonel konularla ilgili olabileceği gibi, pazarlama veya başka bir husus ile ilgili de olabilir. Özellikle pazarlama literatüründe etik davranışların ne olduğuna ilişkin açık bir kavrayış bulunmamakta ve bu da etik standartların duruma/kuruma veya kişilerin etik anlayışlarındaki farklılıklara göre değiştiği algısını oluşturmaktadır (Ferrell & Gresham, 1985).

Şekil 5’te yer alan görsel, AAOIFI’nın etik kurallarının hem teorik çerçevesi hem de uygulamaya yönelik detayları hakkında ipucu vermektedir. Belirtilen her bir değer bağlamında toplamda 6 adet kaçınılması gereken tüm unsurlar detaylı bir şekilde belirtilmiş, etik kodun son kısmı diyebileceğimiz temsili idealler bölümünde ise yine her bir etik boyut ile ilgili olarak ulaşılmaması gereken noktalar örneklerle verilmiştir. Netice itibarıyla bu kadar detaylı bir perspektife rağmen uygulama dokümanına⁹ da ihtiyaç duyan bu yaklaşım ile arzu edilen hususun bir katılım finans kurumunun iç uygulamaları, etik denetimi, personel, hissedar ve müşteri profili bağlamında yeniden etik değerlere dönüş olduğunu söyleyebiliriz. Bu şekilde kurumsal davranışlarda da bir değişiklik olması beklenebilir. Bu soru yani, etik kodların kurumsal davranışlarda bir fark oluşturup oluşturmayacağını sormak “Pazarlama işe yarar mı?” sorusuna benzemektedir. Pazarlama içeriğine, uygulama alanına, kampanyanın gidişatına göre şirket satışlarını artıran bir faktör olduğu kadar para kaybına sebep olan bir kaynak israfına da dönüşebilir. Etik kuralların uygulanmasında iletişim, destek ve yaptırım boyutları önem arz etmektedir (Cowton, 2019). Etik davranışların yaygınlaşması yatırımcılar ve hissedarlar lehine de bir ortam oluşturmakta ve bu anlamda kar maksimizasyonu hedefi ile çelişmemektedir. Günlük bankacılık uygulamaları ya da pazarlama prensiplerinin büyük bir kısmı zaten konvansiyonel perspektif ile ele alındığı için bir katılım bankası uygulaması da farkına varmadan veya bilinçli olarak böyle bir uygulamayı benimseyebilir. Bu durumda ancak uygulaması zorunlu olan bir etik perspektif ile bu bakış değiştirilebilecektir.

⁹ Uygulama dokümanına ihtiyaç duyulmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Bugün katılım bankacılığı alanında çalışan personelin İslam dininin tüm temel kavramları, itikadi veya fihki altyapısına ilişkin bir yeknesaklık oluşturmak için tüm bu hususlar yani en temel kavramlardan başlayarak diğer hususlara doğru özel bir dokümantasyon ve detaylı bir çerçeve gerekmektedir. Örneğin Şekil 5’te yer alan Kuvvet terimi bile belirtilen perspektif olmadan daha farklı ve eksik bir şekilde anlaşılabilir ve böylece tüm çerçevesinin yanlış yorumlanması riskini barındırmaktadır.

5. Sonuç

İslami finans hem ülkemizde hem de dünyada aktif büyüklüğü ve yaygınlık bakımından artmaya devam etmektedir. Ancak, küresel finansal sistemin birçok sorun yaşadığı, reformlar ve yeni politikalar için çağrılar yapıldığı, fintek ile ilgili yeni araç, kurum ve radikal çerçevelerin olduğu bir ortamda bu büyümenin sağlıklı olması ancak ahlaki temellere sıkı sıkıya bağlılıkla mümkün olacaktır. Etik kodlar, kurumsal etik davranışların elde edilmesinde önemli bir araç olarak kullanılabilir. Bu aracın gerçek manası ile kullanılması yerine sadece “makyaj” ve bir “pazarlama” enstrümanı olarak görülmesi finansal kurumun etik gelişimine yardımcı olmayacaktır. İslami değerleri önceleyen bir etik kurallar setinin oluşması ve bunun da günlük işlemlerin bir parçası haline gelmesi, etik farkındalığın artırılması ve bunun tüm paydaşlara yansıtılması ile katılım finansına yeni bir başlangıç yapılabilir.

Bu çalışmada; Türkiye özelinde etik/ahlak değerlerine ilişkin kanuni düzenlemeler ve bunların kapsamlarından bahsedilmiş ve AAOIFI'nin yayınlamış olduğu etik değerlerle ülkemizde katılım bankalarının uymak zorunda olduğu etik mevzuatı mukayese edilmiştir. AAOIFI'nin standardı çok kapsamlı, detaylı, teorik boyuta ilişkin pratik açıklamaları olan bir çalışma olmakla birlikte özellikle sektör paydaşları olan kamu kesimi, sermayedarlar, mudiler, fon kullananlar ve çalışanların tümünün bu etik kurallara hazır olup olmadığı, psikolojik, sosyolojik ve başka açılardan ele alınarak değerlendirilmelidir. Etik değerlerin uygulanması bir yönü ile de laik ve demokratik bir ülkede tamamen dini referanslarla oluşturulmuş bir perspektifin uygulanabilirliği açısından da soru işareti oluşturmaktadır. Bununla birlikte, başta TKBB olmak üzere, bu etik standardın tedrici bir şekilde uygulanabileceği bir kurumsal yönetim çerçevesi ile birlikte fikhî denetim ve eğitim çerçevesine de ihtiyaç bulunmaktadır. Bu tür bir kurumsal değişim her ne kadar BDDK'nın getirdiği bir zorunluluk olmasa bile sektörün kendi iç disiplini ve ileriye yönelik güven verici uygulamalarının artması için faydalı olacaktır.

6. Referanslar

AAOIFI. (2019a). AAOIFI issues exposure draft on 'code of ethics for Islamic finance professionals' and invites opinions from Islamic finance industry. <https://aaoifi.com/announcement/aaoifi-issues-exposure-draft-on-code-of-ethics-for-islamic-finance-professionals-and-invites-opinions-from-islamic-finance-industry/?lang=en>

AAOIFI. (2019b). Code of Ethics for Islamic-finance Professionals. AAOIFI. <https://aaoifi.com/wp-content/uploads/2021/01/00-AAOIFI-Code-of-Ethics-for-Islamic-finance-Professionals-Financial-Standard-Issued-CS.pdf>

Abeng, T. (1997). Business ethics in Islamic context: Perspectives of a Muslim business leader. *Business Ethics Quarterly*, 7(3), 47-54. <https://doi.org/10.2307/3857312>

Abuznaid, S. A. (2009). Business ethics in Islam: The glaring gap in practice. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 2(4), 278-288. <https://doi.org/10.1108/17538390911006340>

Ahmed, I., Akhtar, M., Ahmed, I., & Aziz, S. (2017). Practices of Islamic banking in the light of Islamic ethics: A critical review. *International Journal of Economics, Management and Accounting*, 25(3), 465-490.

- Akpınar, A., & Çetintaş, M. E. (2021). Etik teoriler çerçevesinde faizsiz finans kuruluşlarının bağımsız denetimini yürüten denetçiler için etik kuralların değerlendirilmesi. <http://openaccess.izu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12436/2562>
- Ayvaz, H. (2021). Geleneksel Banka Çalışanlarının Katılım Bankacılığı Hakkındaki Farkındalık Düzeylerinin Tespiti. *International Journal of Financial Economics and Banking Practices*, 2(2), 25.
- Balkanlı, C., & Yardımcıoğlu, F. (2020). Katılım Bankası Çalışanlarının İslami Finans Hassasiyeti Üzerine Bir Araştırma. *Düzce İktisat Dergisi*, 1(1), 24-56.
- Beybur, M. (2021). Katılım Bankası Çalışanlarının Katılım Bankacılığı Ürün/Hizmetlerine Yönelik Farkındalık ve Tutum Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(22), 613-633. <https://doi.org/10.53092/duibfd.976358>
- Cowton, C. J. (2019). Financial Institutions and Codes of Ethics. *Handbook on Ethics in Finance*, 1-13.
- Eroğlu Pektaş, G. Ö., & Temelli, F. (2019). Bankacılık Faaliyetlerinde Hizmet Kalitesi, Dini Hassasiyet ile Bilinirliğin Algılanan Şeffaflık ve Güvenirlik Üzerine Etkisi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(20), 255-271. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.664284>
- Ferrell, O. C., & Gresham, L. G. (1985). A contingency framework for understanding ethical decision making in marketing. *Journal of marketing*, 49(3), 87-96. <https://doi.org/10.1177/002224298504900308>
- Gözüm, A. G. (2016). Banka Çalışanlarının Demografik Özelliklerine Göre İş Ahlakı Tutumlarının İncelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Art. 2.
- Hassan, M. K. (2013). Ethical principles of Islamic financial institutions. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 34(1), 63-90.
- Hassan, M. K., Aliyu, S., Huda, M., & Rashid, M. (2019). A survey on Islamic Finance and accounting standards. *Borsa Istanbul Review*, 19, S1-S13. <https://doi.org/10.1016/j.bir.2019.07.006>
- Kalkavan, H. (2022). The Importance of Ethics and Corporate Social Responsibility in Financial Markets: A Literature Review and Recommendations for Ethical and Islamic Banking [Chapter]. *Research Anthology on Developing Socially Responsible Businesses*; IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-6684-5590-6.ch106>
- Kaptein, M. (2017). *The living code: Embedding ethics into the corporate DNA*. Routledge.
- Karacaer, B., & Kurt, G. (2022). Faizsiz Finans Perspektifinden İç Denetim ve Geleneksel İç Denetim Anlayışıyla Karşılaştırılması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15. <https://doi.org/10.25287/ohuibf.1101555>
- KGK. (2022a). Faizsiz Finans Denetim Standartlarına İlişkin Kurul Kararları 14 Aralık 2019 tarihli ve 30978 Sayılı Resmî Gazetede Yayımlanmıştır. Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. <file:///C:/Users/apolat/Zotero/storage/AX7ME7U2/Faizsiz-Finans-Denetim-Standartlar.html>
- KGK, K. G. (2022b, Mart 8). Kamu Gözetimi Kurumu. Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. <https://kgk.gov.tr/>

Lee, J. A., Sneddon, J. N., Daly, T. M., Schwartz, S. H., Soutar, G. N., & Louviere, J. J. (2019). Testing and extending Schwartz refined value theory using a best-worst scaling approach. *Assessment*, 26(2), 166-180. <https://doi.org/10.1177/10731911166837>

Polat, A. (2018). Mesleki Ahlak Kuralları ve Katılım Bankacılığı: Türk Bankacılık Etik İlkeleri ve AA-OIFI Standartları Mukayesesi. *İçinde Katılım Finans: Teorik ve Ampirik Çalışmalar* (ss. 17-42). Gazi Kitabevi.

Rahim, A. B. A. (2013). Understanding Islamic Ethics and Its Significance on the Character Building. *International Journal of Social Science and Humanity*, 508-513. <https://doi.org/10.7763/IJSSH.2013.V3.293>

Refinitiv. (2021). *Islamic Finance Development Report 2021* (s. 78).

Schwartz, M. (2001). The nature of the relationship between corporate codes of ethics and behaviour. *Journal of business ethics*, 32(3), 247-262. <https://doi.org/10.1023/A:1010787607771>

Schwartz, M. S. (2004). Effective corporate codes of ethics: Perceptions of code users. *Journal of business ethics*, 55(4), 321-341. <https://doi.org/10.1007/s10551-004-2169-2>

Schwartz, M. S. (2005). Universal moral values for corporate codes of ethics. *Journal of Business Ethics*, 59(1), 27-44. <https://doi.org/10.1007/S10551-005-3403-2>

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *İçinde Advances in experimental social psychology* (C. 25, ss. 1-65). Elsevier.

Schwartz, S. H., & Sortheix, F. (2018). Values and subjective well-being. *Handbook of well-being*.

Selçuk, H., Karadağ, M., & Akar, A. (2019). Bağımsız Denetimde Etik Kavramı: AAOIFI Standartları ile Bağımsız Denetim Standartlarının Karşılaştırılması. *International Congress of Islamic Economy, Finance And Ethics*. <https://acikerisim.karatay.edu.tr/handle/20.500.12498/1452>

Suryanto, T. (2016). Islamic work ethics and audit opinions: Audit professionalism and dysfunctional behavior as intervening variables. *Al-Iqtishad: Jurnal Ilmu Ekonomi Syariah*, 8(1), 49-64. <https://doi.org/10.15408/aiq.v8i1.2508>

Vishkin, A., Ben-Nun Bloom, P., Schwartz, S. H., Solak, N., & Tamir, M. (2019). Religiosity and emotion regulation. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 50(9), 1050-1074. <https://doi.org/10.1177/0022022119880341>

Yazar, B. B. (2021). Bağımsız Denetçiler İçin Etik Kurallar ile Faizsiz Finans Kuruluşları Denetçiler İçin Etik Kuralların Karşılaştırılması. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), Art. 1. <https://doi.org/10.47525/ulasbid.840768>

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Priority Analysis of Problems Encountered in Renewable Energy Investments

Serhat Yüksel¹, Hasan Dinçer², Büşra Çelebi³

Abstract

The purpose of this study is to identify the most significant problem of renewable energy investments. Firstly, based on the literature evaluation, the problems of the clean energy projects are identified. In this framework, an analysis has been carried out using the analytical hierarchy process method. According to the results of the analysis, it has been determined that performance problems are the most critical issues in this framework. Technological problems also have an essential role in this respect. Location and financial problems have lower weight by comparing with others. Renewable energy companies should take some actions to minimize the performance problem. Renewable energy types are affected by climatic conditions. At some times of the day, less than the energy needed, and at other times more electricity can be produced. This puts energy efficiency at risk. To successfully combat this problem, businesses need to invest in storing excess energy. This will significantly contribute to the improvement of the performance of the projects.

Keywords: Renewable Energy; Energy Investments; Performance Evaluation; AHP
JEL Classification: Q40; Q27; O13

¹ İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Doç. Dr.
E-posta: serhatyuksele@medipol.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-9858-1266>

² İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Prof. Dr.
E-posta: hdincer@medipol.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8072-031X>

³ İstanbul Medipol Üniversitesi, Sağlık Yönetimi Yüksek Lisans Öğrencisi
E-posta: busra.celebi@std.medipol.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-7412-5418>

Atıf/Citation: Yüksel, S., Dinçer, H., Çelebi, Ş. (2022). Priority Analysis of Problems Encountered in Renewable Energy Investments, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s.21-34.

• Geliş/Received - 25.11.2022 • Kabul/Accepted - 16.12.2022

Yenilenebilir Enerji Yatırımlarında Karşılaşılan Sorunların Öncelik Analizi

Öz

Bu çalışmanın amacı, yenilenebilir enerji yatırımlarının en önemli sorununu tespit etmektir. Öncelikle literatür değerlendirmesine dayalı olarak temiz enerji projelerinin sorunları tespit edilmiştir. Bu çerçevede analitik hiyerarşi süreç yöntemi kullanılarak bir analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre performans sorunlarının bu çerçevede en kritik konular olduğu tespit edilmiştir. Teknolojik sorunlar da bu konuda önemli bir role sahiptir. Lokasyon ve finansal problemler diğerlerine göre daha az ağırlığa sahiptir. Yenilenebilir enerji şirketleri, performans sorununu en aza indirmek için bazı önlemler almalıdır. Yenilenebilir enerji türleri iklim koşullarından etkilenir. Günün bazı saatlerinde ihtiyaç duyulan enerjiden daha az, bazı zamanlarda ise daha fazla elektrik üretilebilir. Bu da enerji verimliliğini riske atmaktadır. Bu sorunla başarılı bir şekilde mücadele etmek için işletmelerin fazla enerjiyi depolamaya yönelik yatırım yapmaları gerekmektedir. Bu durum projelerin performansının iyileştirilmesine önemli ölçüde katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yenilenebilir Enerji; Enerji Yatırımları; Performans Değerlendirmesi; AHP

JEL Classification: Q40; Q27; O13

1. Introduction

Energy is defined as the transfer of power from one source to another. In economic review, there are actors in the world as government, companies, and individuals. These actors need to produce energy for a certain vital activity. In general, developed countries meet their energy demand with their own resources (Eti et al., 2023). However, developing countries can meet their energy demands depending on foreign countries. Therefore, countries that are dependent on foreign countries have limited energy resources. In the light of this information, being able to meet the energy demand is of great importance for sustainable development. Sustainable development requires a state to provide energy security to meet its vital activities by ensuring the welfare of its citizens (Dinçer et al., 2023). In this direction, fossil fuels, which are a limited resource, are used to meet the demand.

At the present time, another problem that concerns the whole world is the use of fossil fuels while meeting the energy demand. Because fossil fuels raise sea levels, reduce forest areas and cause climate change due to the emissions they emit. In addition, it is not recommended for sustainable development as a cause of global warming (Sun et al., 2022). These energy sources that harm the environment are classified as natural gas, coal, and oil. For these reasons, different energy forms have been sought for increasing industrial activities and other purposes. Industrial activities have increased the concept of globalization (Li et al., 2022). The concept of globalization is defined as the connection and spread of technology, communication, information, and production in the world. Globalization has become inevitable with the increase of multinational companies from past to present.

For this reason, multinational companies need to be effective and efficient in the ever-changing market under the effects of globalization. Even though globalization has positive effects such as knowledge sharing. In addition, there are negative effects such as deterioration of environmental quality (Bhuiyan et al., 2022). For instance, air pollution is an environmental degradation and the biggest factor behind this is industrial activities. In this regard, companies need to invest heavily in clean energy investments to minimize environmental problems. Renewable energy is a clean energy alternative to improve environmental quality (Kou et al., 2022). In other words, renewable energy is the type of energy that can reduce the effects of energy shortage, climate change and environmental degradation.

Basically, renewable energy types are defined as solar energy, hydroelectricity, wind energy, biomass and biogas energy, geothermal energy, and tidal energy. The ability to use these types of energy has been the chief target of all countries. In line with this purpose, it is aimed to overcome the electricity crisis and provide green energy by using renewable energy sources (Mukhtarov et al., 2022). Solar energy, which is a sustainable source, can meet the energy needs in rural, mountainous, and coastal regions. In addition, biomass energy is obtained from animal manure, agricultural product waste and municipal solid waste. Wind energy is provided by wind turbines, which are directly proportional to the speed of the wind (Dong et al., 2022). In short, it is a new form of energy obtained by converting these renewable energy types into electrical and mechanical energy.

In this study, it is aimed to evaluate these problems so that the most critical one can be identified. This situation helps to use the budget of the companies more efficiently. In this framework, analytical hierarchy process model is taken into consideration. This methodology is considered to compute the weights of the different criteria. The main novelty is that the most significant problem can be identified so that the performance of renewable energy investments can be increased in an efficient way. It is

not possible for businesses to take precautions against all problems in renewable energy projects. The reason for this is that each measure to be taken increases the cost of the company. Therefore, it is not possible to solve all problems at the same time. In this context, it would be appropriate for companies to conduct a priority analysis.

The following part includes the general framework of renewable energy investments. The third section gives information about the problems of renewable energy investments. The analysis results are provided in the fourth section. The final section explains the conclusions.

2. Theoretical Information about the Clean Energy Investments

The biggest energy need of companies is the use of electricity. This electricity need varies according to economic branches, floor areas of buildings, number of working hours and social media data criteria. Countries have focused on the efficient adjustment of the industrial sector structure, where energy consumption is largely used, with great emphasis on overall energy development, economic development, and environmental protection (Xu et al., 2022). Today, energy demand is increasing as exports diversify. In addition, as energy demand increases, it causes export activities, that is, two actions that feed each other. Economic growth is also cited as the increasing cause of exports (Dinçer et al., 2022). Renewable energy industry strategies have been proposed to governments. The country needs to decide which industry to promote to increase its economic competitiveness.

Additive manufacturing consists of combining more than one industry piece. Additive manufacturing aerospace industry can be an example. In addition, the construction industry can be added to the example. It is difficult to save energy in these sectors. Because, due to the weight reduction in the air and space sector, not much energy can be saved (Zhang et al., 2022). In the construction sector, very little energy is saved only in the stages of transportation, raw materials, and use. Energy policies within the scope of the Paris Agreement against climate change attract attention in the international arena. It has been seen recently that these energy policies have focused on different sectors (Yüksel et al., 2022). The reasons for this emphasis can be stated as the goal of harmonizing necessary elements such as technology into planning and policies in a long stage.

It has been concluded that increasing the use of renewable energy, which is a clean energy alternative, in the logistics sector, which is important for all states, improves environmental quality in a positive way (Carayannis et al., 2022). In addition, it has a positive contribution to economic development. Naturally, in the light of this information, environmental quality improves when the use of renewable energy is increased. It creates a positive image for foreign countries for export agreements that use renewable energy in the logistics sector. However, another inference is that when the use of this clean energy source increases, health expenditures will decrease (Mikhaylov et al., 2022). Of course, all states aim to improve economic development and public health in their policies. In fact, the deterioration of environmental quality adversely affects health, followed by a weakening of the workforce.

The main goal of states and companies has been to emit zero emissions by minimizing carbon dioxide emissions in the manufacturing and industrial sectors. In this way, it will be able to increase its economic competitiveness. For this purpose, it will be beneficial for low-cost import opportunities to reduce carbon emissions to zero, which is the sustainability target of competitiveness. In this direction, energy is used intensively in production companies, so the spread of carbon emissions is inevitable (Kostis

et al., 2022). Minimizing carbon emissions by increasing the energy efficiency of manufacturing companies is among the main targets. For example, the iron and steel and food and beverage industries are energy-intensive industries. As a result of this information, companies need to develop strategies to develop innovative business models, address obstacles and address energy efficiency technologies (Wan et al., 2022).

3. Problems in Renewable Energy Types

Solar, wind, hydro, geothermal sustainable energy resources projects are much more interesting than in the past. Thus, using these clean energy sources means facing many different conflicting problems. It is of great importance to determine policies that will encourage the use of renewable energy (Wu et al., 2022). There are undeniable problems regarding which source to use, location, sustainability, project performance and technological performance in the use of renewable energy. The establishment of an institutional framework for increasing the use of renewable energy required political decisions. In this context, political requirements are needed, such as developing market policy to improve R&D services and encourage renewable energy investment (Yüksel et al., 2022). All these indicators show that the political and economic barriers in the use of renewable energy take the lead.

Another problem that needs to be addressed in the use of these clean energy sources is technique. There are uncertainties while providing sustainable energy sources such as solar and wind. Because a continuous variation of the sun's rays and wind speed creates uncertainty. The clean energy system obtained with wind energy can pose a technical problem to small consumers regarding power quality (Zhao et al., 2022). Renewable energy sources have a new system where traditional possibilities have not been created yet. Therefore, this information content requires modern technical knowledge of the resource's potential when using these resources. In addition, it requires economic opportunities while creating this technical knowledge and potential (Haiyun et al., 2021). Therefore, personnel with technical knowledge of renewable energy systems are needed.

Although developing countries have the potential to use renewable energy, they may be lacking in developing new technologies. In this sense, developed countries have focused on developing renewable energy technology systems. There are some obstacles to realizing the potential of renewable energy technologies (Yuan et al., 2021). The foremost of these obstacles is economic and financial deprivation. The second is politics and then the market barrier. In this direction, the market barrier can be specified as technical, institutional, administrative, and socio-cultural. Organizations will be able to make technological investments by overcoming obstacles in research and development studies (Li et al., 2021). In addition, it is one of the chief targets to minimize carbon emissions by adopting modern technology and high quality in developed countries.

The chief problem in increasing the use of renewable energy is its economic potential capability. Because the main reason for all other sub-obstacles stems from the financial situation (Xie et al., 2021). In fact, economic barriers to the use of renewable energy do not have a direct effect. However, in this sense, it can be said to be indirectly related to social and technological regulatory barriers. For instance, it is stated that the negative factors in increasing renewable energy technologies are related to weak infrastructure, lack of appropriate financing and not evaluating technology (Liu et al., 2021). Credit facilities should be provided to encourage governments to use renewable energy. In this context, the underlying reason for asking for government support is very costly to renewable energy consumers

and brings financial burden.

Due to all these mentioned sectors, there is a large amount of energy demand. Among these energy demands, solar energy technologies are increasing day by day. There are some main obstacles behind this increase. These barriers are technical barriers, solar cell efficiency and poor performance instability (Zhou et al., 2021). Economic barriers can be said to be high prepayment costs and lack of financing mechanisms. Institutional barriers include inadequate infrastructure and unqualified personnel. Solar energy has many advantages as well as disadvantages that are discussed and should be emphasized. PV source technologies are currently used as the primary source for solar power generation. It is stated that even if the policies developed to promote solar energy technologies reduce the cost, it is still a very high cost (Liu et al., 2021). Because solar energy technologies require more quality and innovative technologies.

It contributes to hydroelectric power generation globally. It is a fact that the increase in the diversity of clean energy makes a positive contribution to the environment. The most important resource of life is water, so the focus is on using this resource effectively. For this reason, hydroelectric power plants have started to be used as a renewable energy source. There are some points to be considered while providing this energy source. These are key criteria such as the amount of water used in power plants, the net reduction, and the predetermination of energy output (Meng et al., 2021a,b). Thanks to these criteria, it is also important for sustainability to predict the energy to be provided by future energy planning. Required professionals have made short- and long-term forecasts from the basins.

Wind energy is defined as a sustainable energy source obtained by converting airborne wind energy systems into electrical energy using standard kites. In cases such as the absence of wind, there may be problems in obtaining energy. In addition, wind energy is structure with a slightly more complex mechanism in its conversion to electrical and mechanical energy. In this sense, wind energy is a renewable energy source that is on the agenda with its problems and potential. There are various driving forces in wind energy production. One of these driving forces is noted improvements in energy density (Ding et al., 2021). If the transition policies from fossil fuels to renewable energy sources are increased, it is estimated that the share of wind energy will increase by contributing to this sustainability.

The focus on sustainable strategies for countries is increasing day by day. It is a fact that electricity production will increase a lot in the future with increasing forecasts. Population growth, economic development and industrialization increase the energy demand and cause rapid accumulation of wastes such as industrial, urban, animal, and agricultural wastes. Therefore, sustainable resources were tried to be obtained from this situation. Recently, obtaining energy technology from waste is one of the methods that are a renewable energy source. Biomass and biogas energy is obtained by converting organic-rich compounds into clean and renewable resources by anaerobic digestion. Many complex variables exist between biogas systems. However, biogas energy is an alternative source to replace fossil fuel in developed and developing countries.

There are some main obstacles in front of geothermal energies. These obstacles can be counted as high capital costs, location, and quality of the source at different depths and opposition from local communities. The industrial sector emits a large amount of carbon emissions. Therefore, it is possible for industrial processes to occur with very low, low, and medium geothermal temperature sources. Depending on the potential of the country, geothermal energy sources can be preferred instead of solar

power plants. In fact, many European and other countries have taken into consideration geothermal energy resources that have remained on the side-lines. Because it is believed that it will provide development and a solution to greenhouse gas. In this sense, many new applications are being tried.

In recent years, wave energy has been preferred. The reasons for preference can be said to be based on its reliability, superior energy density, sharpness, and durability. Tidal energy is defined as a sustainable resource derived from tidal movements based on the constant and expected vertical movements of water. In line with this system, kinetic energy is obtained. River turbines can capture energy from tidal currents, while dams channel energy. Tidal energy is an uninterrupted renewable energy source compared to conventional solar and wind energy. Uncertainty and environmental barriers are one of the obstacles to the development of tidal energy. For example, problems such as fish aggregation in providing tidal energy can be countered by environmental monitoring in advance. Thus, to reduce the risk of uncertainty.

4. Prioritizing Problems in Clean Energy Projects

Based on the literature evaluation, the problems of the clean energy projects are identified. The details of these problems are given in Table 1.

Table 1: Problems in Renewable Energy Projects

Problems	References
Location Problems	Li et al. (2021)
Financial Problems	Yuan et al. (2021)
Technological Problems	Wu et al. (2022)
Performance Problems	Sun et al. (2022)

The location problem is important for renewable energy projects. It is not possible to carry out all clean energy projects in every location. In this context, location selection is important. The costs of renewable energy projects are very high. This situation brings disadvantages to the projects in terms of cost. If this process is not managed effectively, companies are likely to encounter financial problems. Technological problems are also issues to be considered in renewable energy projects. Renewable energy projects involve complex processes. Therefore, companies need to be technologically proficient to sustain these projects successfully. Finally, there is a performance problem in these projects. Renewable energy projects are affected by climatic conditions. Therefore, in some cases less energy is produced than is needed. This situation creates an important performance problem. In addition, at some times of the day, less electricity is generated than is needed. This situation causes the performance of the projects to decrease.

In this study, it is aimed to evaluate these problems so that the most critical one can be identified. This situation helps to use the budget of the companies more efficiently. In this framework, analytical hierarchy process model is taken into consideration. This methodology is considered to compute the weights of the different criteria (Silahtaroglu et al., 2021). The hierarchical relationship between the factors is considered in this process (Yüksel et al., 2021). In the evaluation process, 9 different scales are used in which “9” refers to the highest superiority whereas “1” gives information about the equality. In the analysis process, firstly, the questions are created by considering these criteria (Dinçer and Yüksel, 2018). The details of the comparison questions are given in Table 2.

Table 2: Questions Asked to the Experts

Which problems are more important to renewable energy projects?																		
Location Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Financial Problems
Location Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Technological Problems
Location Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Performance Problems
Financial Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Technological Problems
Financial Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Performance Problems
Technological Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Performance Problems

After that, these questions are asked to the expert team that consists of three different people. They are professors of energy economics who have more than 21 years of experience. These people provide their opinions about these questions. The details of the evaluations are indicated in Table 3.

Table 3: The Evaluations of the Experts

Decision Maker 1																		
Location Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Financial Problems
Location Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Technological Problems
Location Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Performance Problems
Financial Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Technological Problems
Financial Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Performance Problems
Technological Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Performance Problems

Decision Maker 2																		
Location Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Financial Problems
Location Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Technological Problems
Location Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Performance Problems
Financial Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Technological Problems
Financial Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Performance Problems
Technological Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Performance Problems

Decision Maker 2																		
Location Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Financial Problems
Location Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Technological Problems
Location Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Performance Problems
Financial Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Technological Problems
Financial Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Performance Problems
Technological Problems	9	8	7	6	5	4	3	2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Performance Problems

The matrix form of these evaluations is denoted in Table 4.

Table 4: The Evaluation Matrix

Decision Maker 1				
	Location Problems	Financial Problems	Technological Problems	Performance Problems
Location Problems	1.00	0.33	0.20	0.14
Financial Problems	3.00	1.00	0.33	0.20
Technological Problems	5.00	3.00	1.00	0.33
Performance Problems	7.00	5.00	3.00	1.00

Decision Maker 2				
	Location Problems	Financial Problems	Technological Problems	Performance Problems
Location Problems	1.00	0.25	0.17	0.11
Financial Problems	4.00	1.00	0.25	0.14
Technological Problems	6.00	4.00	1.00	0.20
Performance Problems	9.00	7.00	5.00	1.00

Decision Maker 3				
	Location Problems	Financial Problems	Technological Problems	Performance Problems
Location Problems	1.00	0.50	0.20	0.13
Financial Problems	2.00	1.00	0.33	0.17
Technological Problems	5.00	3.00	1.00	0.25
Performance Problems	8.00	6.00	4.00	1.00

The average values of the expert evaluations are computed so that a direct relation matrix can be identified as in Table 5.

Table 5: Direct Relation Matrix

Decision Maker 1				
	Location Problems	Financial Problems	Technological Problems	Performance Problems
Location Problems	1.00	0.36	0.19	0.13
Financial Problems	3.00	1.00	0.31	0.17
Technological Problems	5.33	3.33	1.00	0.26
Performance Problems	8.00	6.00	4.00	1.00

In the next process, the sums of the columns in direct relation matrix are computed. All values are divided into these sum values. With the help of this condition, the normalized matrix is constructed as in Table 6.

Table 6: Normalized Matrix

Decision Maker 1				
	Location Problems	Financial Problems	Technological Problems	Performance Problems
Location Problems	0.06	0.03	0.03	0.08
Financial Problems	0.17	0.09	0.06	0.11
Technological Problems	0.31	0.31	0.18	0.17
Performance Problems	0.46	0.56	0.73	0.64

Finally, the average of the rows is considered so that the weights of the items can be identified. Table 7 states the details of the weights.

Table 7: Normalized Matrix

Criteria	Weights
Location Problems	0.05
Financial Problems	0.11
Technological Problems	0.24
Performance Problems	0.60

The confidence ratio is computed as 0.004 that is lower than 0.05. It is understood that the results are reliable and coherent. Performance problems are the most critical issues in this framework. Technological problems also have an essential role in this respect. Location and financial problems have lower weight by comparing with others.

5. Conclusions

Renewable energy projects provide serious advantages to both businesses and countries. Thanks to these projects, businesses can increase their image in the eyes of both investors and consumers. Firms preferred by investors will be able to access the funds they need more easily. This will provide significant cost advantages to renewable energy companies. In addition, companies that are more preferred by consumers will be able to increase their sales significantly. This provides the opportunity for companies to significantly increase their profitability.

Therefore, renewable energy projects need to be increased. However, there are some problems with these projects. In this context, minimizing these problems is important for increasing the performance of these projects. The location problem is very important for renewable energy projects. In addition, financial problems should also be taken into consideration in this process. Insufficient technological development threatens the performance of these projects. The low performance also poses an obstacle to the continuity of these projects.

It is not possible for businesses to take precautions against all problems in renewable energy projects. The reason for this is that each measure to be taken increases the cost of the company. Therefore, it is not possible to solve all problems at the same time. In this context, it would be appropriate for companies to conduct a priority analysis. In this study, it will be determined which of these problems is more important. In this framework, an analysis was carried out using the analytical hierarchy process method. According to the results of the analysis, it has been determined that the performance problems are the most important issue. Therefore, it would be appropriate for companies to prioritize actions on this issue.

Renewable energy companies should take some actions to minimize the performance problem. Renewable energy types are affected by climatic conditions. At some times of the day, less than the energy needed, and at other times more electricity can be produced. This puts energy efficiency at risk. To successfully combat this problem, businesses need to invest in storing excess energy. This will significantly contribute to the improvement of the performance of the projects. There are lots of different studies that underlined the significance of this result. Zhong et al. (2020), Cheng et al. (2020) and Yüksel et al. (2020) also reached a conclusion that renewable energy companies should give priority to the performance problem of the projects.

The most important limitation of this study is the general consideration of renewable energies in the analysis process. Therefore, renewable energy types can be examined specifically in new studies. In this context, analysis of the problems faced by solar energy projects can be carried out. In this study, the analytical hierarchy process method was taken into consideration. This method allows calculating the weights of the criteria. However, the causality relationship between the criteria cannot be determined with this method. In this framework, it would be appropriate to consider the cause-effect relationship between the criteria in future analysis.

References

- Bhuiyan, M. A., Dinçer, H., Yüksel, S., Mikhaylov, A., Danish, M. S. S., Pinter, G., ... & Stepanova, D. (2022). Economic indicators and bioenergy supply in developed economies: QROF-DEMATEL and random forest models. *Energy Reports*, 8, 561-570.
- Carayannis, E., Kostis, P., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2022). Balanced-Scorecard-Based Evaluation of Knowledge-Oriented Competencies of Distributed Energy Investments. *Energies*, 15(21), 8245.
- Cheng, F., Lin, M., Yüksel, S., Dinçer, H., & Kalkavan, H. (2020). A hybrid hesitant 2-tuple IVSF decision making approach to analyze PERT-based critical paths of new service development process for renewable energy investment projects. *IEEE Access*, 9, 3947-3969.
- Dinçer, H., & Yüksel, S. (2018). Comparative evaluation of BSC-based new service development competencies in Turkish banking sector with the integrated fuzzy hybrid MCDM using content analysis. *International Journal of Fuzzy Systems*, 20(8), 2497-2516.
- Dinçer, H., Yüksel, S., & Martínez, L. (2022). Collaboration enhanced hybrid fuzzy decision-making approach to analyze the renewable energy investment projects. *Energy Reports*, 8, 377-389.
- Dinçer, H., Yüksel, S., Çağlayan, Ç., Yavuz, D., & Kararoğlu, D. (2023). Can Renewable Energy Investments Be a Solution to the Energy-Sourced High Inflation Problem?. In *Managing Inflation and Supply Chain Disruptions in the Global Economy* (pp. 220-238). IGI Global.
- Ding, Z., Yüksel, S., & Dincer, H. (2021). An Integrated Pythagorean fuzzy soft computing approach to environmental management systems for sustainable energy pricing. *Energy Reports*, 7, 5575-5588.
- Dong, W., Zhao, G., Yüksel, S., Dinçer, H., & Ubay, G. G. (2022). A novel hybrid decision making approach for the strategic selection of wind energy projects. *Renewable Energy*, 185, 321-337.
- Eti, S., Dinçer, H., Gökalp, Y., Yüksel, S., & Kararoğlu, D. (2023). Identifying Key Issues to Handle the Inflation Problem in the Healthcare Industry Caused by Energy Prices: An Evaluation With Decision-Making Models. *Managing Inflation and Supply Chain Disruptions in the Global Economy*, 162-178.
- Haiyun, C., Zhixiong, H., Yüksel, S., & Dinçer, H. (2021). Analysis of the innovation strategies for green supply chain management in the energy industry using the QFD-based hybrid interval valued intuitionistic fuzzy decision approach. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 143, 110844.
- Kostis, P., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2022). Knowledge-Based Energy Investments of European Economies and Policy Recommendations for Sustainable Development. *Journal of the Knowledge Economy*, 1-33.
- Kou, G., Yüksel, S., & Dinçer, H. (2022). Inventive problem-solving map of innovative carbon emission strategies for solar energy-based transportation investment projects. *Applied Energy*, 311, 118680.
- Li, W., Yüksel, S., & Dinçer, H. (2022). Understanding the financial innovation priorities for renewable energy investors via QFD-based picture fuzzy and rough numbers. *Financial Innovation*, 8(1), 1-30.

Li, Y. X., Wu, Z. X., Dinçer, H., Kalkavan, H., & Yüksel, S. (2021). Analyzing TRIZ-based strategic priorities of customer expectations for renewable energy investments with interval type-2 fuzzy modeling. *Energy Reports*, 7, 95-108.

Liu, J., Lv, J., Dinçer, H., Yüksel, S., & Karakuş, H. (2021). Selection of renewable energy alternatives for green blockchain investments: A hybrid IT2-based fuzzy modelling. *Archives of Computational Methods in Engineering*, 28(5), 3687-3701.

Liu, Y., Gong, X., Yüksel, S., Dinçer, H., & Aydın, R. (2021). A multidimensional outlook to energy investments for the countries with continental shelf in East Mediterranean region with hybrid decision making model based on IVIF logic. *Energy Reports*, 7, 158-173.

Meng, Y., Wu, H., Zhao, W., Chen, W., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2021a). A hybrid heterogeneous Pythagorean fuzzy group decision modelling for crowdfunding development process pathways of fintech-based clean energy investment projects. *Financial Innovation*, 7(1), 1-34.

Meng, Y., Zhou, R., Dinçer, H., Yüksel, S., & Wang, C. (2021b). Analysis of inventive problem-solving capacities for renewable energy storage investments. *Energy Reports*, 7, 4779-4791.

Mikhaylov, A., Bhatti, I. M., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2022). Integrated decision recommendation system using iteration-enhanced collaborative filtering, golden cut bipolar for analyzing the risk-based oil market spillovers. *Computational Economics*, 1-34.

Mukhtarov, S., Yüksel, S., & Dinçer, H. (2022). The impact of financial development on renewable energy consumption: Evidence from Turkey. *Renewable Energy*, 187, 169-176.

Silahtaroglu, G., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2021). Defining the significant factors of currency exchange rate risk by considering text mining and fuzzy AHP. In *Data science and multiple criteria decision making approaches in finance* (pp. 145-168). Springer, Cham.

Sun, L., Peng, J., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2022). Coalition-oriented strategic selection of renewable energy system alternatives using q-ROF DEMATEL with golden cut. *Energy*, 256, 124606.

Wan, Q., Zhao, X., Liu, H., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2022). Assessing the new product development process for the industrial decarbonization of sustainable economies. *SAGE Open*, 12(1), 21582440211067231.

Wu, X., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2022). Analysis of crowdfunding platforms for microgrid project investors via a q-rung orthopair fuzzy hybrid decision-making approach. *Financial Innovation*, 8(1), 1-22.

Xie, Y., Zhou, Y., Peng, Y., Dinçer, H., Yüksel, S., & an Xiang, P. (2021). An extended pythagorean fuzzy approach to group decision-making with incomplete preferences for analyzing balanced scorecard-based renewable energy investments. *IEEE Access*, 9, 43020-43035.

Xu, X., Yüksel, S., & Dinçer, H. (2022). An Integrated Decision-Making Approach with Golden Cut and Bipolar q-ROFSs to Renewable Energy Storage Investments. *International Journal of Fuzzy Systems*, 1-14.

Yuan, G., Xie, F., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2021). The theory of inventive problem solving (TRIZ)-based strategic mapping of green nuclear energy investments with spherical fuzzy group decision-making approach. *International Journal of Energy Research*, 45(8), 12284-12300.

Yüksel, S., & Dinçer, H. (2022). Identifying the strategic priorities of nuclear energy investments using hesitant 2-tuple interval-valued Pythagorean fuzzy DEMATEL. *Progress in Nuclear Energy*, 145, 104103.

Yüksel, S., Dinçer, H., & Uluer, G. S. (2020). The role of technological development on renewable energy usage: An econometric analysis for G7 countries. In *Handbook of research on sustainable supply chain management for the global economy* (pp. 136-153). IGI Global.

Yüksel, S., Dinçer, H., Eti, S., & Adalı, Z. (2022). Strategy improvements to minimize the drawbacks of geothermal investments by using spherical fuzzy modelling. *International Journal of Energy Research*.

Yüksel, S., Eti, S., Prosekov, S., & Uluer, G. S. (2021). A study on the energy problem in the eastern mediterranean: Text mining and AHP-based strategy recommendations. In *Strategic Approaches to Energy Management* (pp. 27-38). Springer, Cham.

Zhang, Y., Zhang, Y., Gong, C., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2022). An integrated hesitant 2-tuple Pythagorean fuzzy analysis of QFD-based innovation cost and duration for renewable energy projects. *Energy*, 248, 123561.

Zhao, Y., Korsakienė, R., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2022). Identifying Significant Points of Energy Culture for Developing Sustainable Energy Investments. *SAGE Open*, 12(1), 21582440221087262.

Zhong, J., Hu, X., Yüksel, S., Dinçer, H., & Ubay, G. G. (2020). Analyzing the investments strategies for renewable energies based on multi-criteria decision model. *IEEE Access*, 8, 118818-118840.

Zhou, P., Luo, J., Cheng, F., Yüksel, S., & Dinçer, H. (2021). Analysis of risk priorities for renewable energy investment projects using a hybrid IT2 hesitant fuzzy decision-making approach with alpha cuts. *Energy*, 224, 120184.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

صكوك المشاركة وأحكامها في الفقه الإسلامي*

Mohamed Sylla¹

ملخص

الصكوك الإسلامية أداة تمويلية منبثقة من الفقه الإسلامي، وتصدر على أساس أحد العقود الشرعية في الفقه الإسلامي. تعتبر الصكوك الإسلامية من أهم منتجات الصناعة المالية الإسلامية، ولها دورا هاما في موازنة النشاط الاقتصادي، والتنمية الاقتصادية، وذلك عن طريق نقل الأموال من الأشخاص الذين يتوقّر لديهم السيولة، إلى الأشخاص الذين يعانون من عجز مالي. وصكوك المشاركة أحد أنواع الصكوك. فهي تصدر على أساس عقد المشاركة المعروفة في الفقه الإسلامي وتخضع لجميع أحكامها وضوابطها. وتعتبر من أهم أدوات التمويل الإسلامي، إذ تستطيع الدول والمؤسسات المالية إصدارها لتمويل المشاريع الضخمة، التي يصعب على جهة واحدة تمويلها. وتهدف الدراسة إلى تكوين صورة شاملة واضحة ومتكاملة حول صكوك المشاركة. وكذلك بيان الأحكام الفقهية المتعلقة بصكوك المشاركة. لتحقيق هدف هذه الدراسة اعتمدت الدراسة على المنهج الاستنباطي للأحكام المتعلقة بالصكوك. فقد خلصت الدراسة إلى أنّ عملية إصدار صكوك المشاركة عملية هامة للنشاط الاقتصادي، ووسيلة فعالة في جذب وحشد الأموال. ولكن لا بد من توقّر الضوابط الشرعية فيها، ولذلك أصبح من الضروري عدم إصدار الصكوك إلا بعد موافقة اللجنة الشرعية.

الكلمات المفتاحية: الصكوك الإسلامية، الصكوك المشاركة، عقد المشاركة، السندات، التمويل.

التصنيف JEL: G21; Z12; L29

* Bu çalışma Mohamed Sylla'nın Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı yüksek lisans programındaki tezinden türetilmiştir.

¹ Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami Araştırmalar Enstitüsü İslam İktisadi ve Finansı Yüksek Lisans Öğrencisi

E-posta: mohamed.sylla@student.asbu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-5206-1989>

Atıf/Citation: Sylla, M. (2022). İslam Hukuku Açısından Müşareke Sukuku, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s.35-61.

• Geliş/Received - 17.09.2022 • Kabul/Accepted - 05.12.2022

Sukuku Al-Musharaka In Terms Of Islamic Law

Abstract

Islamic Sukuk is a financing instrument arising from fiqh and is issued based on one of the contracts in Islamic law. It is considered one of the essential products of the Islamic finance industry. It plays a vital role in developing economic activities by transferring funds from those with liquidity to those short of financial resources. Musharakah Sukuk is one of the types of Sukuk and is subject to all the terms and conditions of the Musharakah, known as the Musharakah contract in fiqh. It is considered one of the most important financing tools of Islamic finance, as it can be used in financing mega projects challenging for countries and financial institutions to finance independently. This study aims to reveal the Musharakah Sukuk in all its aspects and to examine its fiqh aspect. In order to achieve this aim, the deductive method was followed in the study. The study concluded that the Musharakah Sukuk issuance process is an important element for economic activity and an effective way to attract and mobilize funds. However, it must comply with Shariah standards. Therefore, the issuance of the Musharakah Sukuk should be allowed after the approval of the Advisory Board.

Keywords: Islamic Sukuk, Sukuk al-musharakah, Musharakah Contract, Bonds, Financing

JEL Classification: G21; Z12; L29

İslam Hukuku Açısından Müşareke Sukuku

Öz

İslami Sukuk, fıkhıtan ortaya çıkan bir finansman aracıdır. İslam hukukundaki sözleşmelerden biri temelinde ihraç edilir. İslami finans endüstrisinin en önemli ürünlerinden biri olarak kabul edilir ve likiditesi olan kişilerden finansal kaynak sıkıntısı çeken kişilere fon aktararak ekonomik faaliyetlerin gelişmesinde önemli bir rol oynar. Müşareke Sukuku, Sukuk türlerinden biridir ve fıkhıta Müşareke akdi olarak bilinen, Müşarekenin tüm hüküm ve şartlarına tabidir. Ülkelerin ve finans kuruluşlarının tek başlarına finanse etmesi zor olan mega projelerin finansmanında kullanılabilmesi nedeniyle İslami finansın en önemli finansman araçlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu çalışma, Müşareke Sukukunu bütün yönleriyle ortaya koymayı ve fıkhı yönünü incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaca ulaşmak için çalışmada tündengelim yöntemi takip edilmiştir. Çalışma, Müşareke Sukuk ihraç sürecinin ekonomik faaliyet için önemli bir unsur olduğu, fonları çekmek ve harekete geçirmek için etkili bir yol olduğu sonucuna varmıştır. Ancak şerî standartlarla uyum içerisinde olması gerekmektedir. Bu nedenle, Danışma kurulunun onayından sonra Müşareke sukukunun ihracına izin verilmelidir.

Anahtar Kelimeler: : İslami Sukuk, Müşareke Sukuku, Müşareke sözleşmesi, Tahviller, Finansman

JEL Sınıflandırması: G21; Z12; L29

I. المقدمة

لا شك أن الشريعة الإسلامية حرمت الربا، والواقع فيه معرض نفسه لغضب الله سبحانه وتعالى وعذابه وحريه. والسندات التقليدية قائمة على أساس الدين بفائدة وهو عين الربا، وللابتعاد عن غضب الله كان لزاما على المسلمين إيجاد بديل لتلك السندات التقليدية لاستثمار أموالهم أو لتمويل مشاريعهم، فاستطاعت الصناعة المالية الإسلامية أن تبتكر لنا الصكوك الإسلامية القائمة على مبدأ المشاركة في الربح والخسارة (الْعُنْمُ بِالْعُرْمِ). لتكون بديلا إسلاميا خالصا من المخالفات الشرعية والصفقات المحرمة والبعيدة كل البعد عن المعاملات الربوية، ومتحررة من قيود التبعية، وقد نالت قبول واهتمام العالم بأكمله، وأثبتت نجاحا كبيرا، كما أصبحت أداة فعالة في سوق الأوراق المالية، وانتشرت بسرعة مذهلة أكثر مما تتصور حتى أصبحت أهم الصيغ التي تلجأ إليها الدول لتغطية عجز ميزانيتها.

والصكوك الإسلامية تنوع إلى عدة أنواع أهمها صكوك المشاركة التي تتميز بالمرونة حيث تعتبر أداة صالحة لتمويل جل المشروعات، وتلعب دورا هاما في التنمية الاقتصادية، حيث يتم من خلالها حشد رأس مال كبير لتمويل المشاريع الضخمة؛ لأن رأس المال يكون منقسما إلى حصص ووحدات صغيرة تشكل رأس مال ضخمة يكون قادر على تمويل المشاريع مهما ضخ حجمها. كما أنها أداة مهمة لمساعدة الدول والبنوك في سد العجز في الميزانية والتحكم على إدارة السيولة. بناء عليه، تسعى هذه الدراسة إلى الكشف عن حقيقة صكوك المشاركة، وكذلك التوصل إلى الضوابط الشرعية التي يجب توفرها في صكوك المشاركة باعتباره البديل الأمثل للمعاملات الربوية. لتحقيق هدف الدراسة أتبع المنهج الاستنباطي للأحكام المتعلقة بالصكوك، من خلال دراسة المعايير الشرعية المعتمدة من قبل المجامع الفقهية وكتب الفقهية. بالإضافة إلى اعتماد المنهج المقارن، من خلال مقارنة هذه الأحكام مع الأحكام الشرعية في الفقه الإسلامي.

وتبرز أهمية الدراسة في أنها تدرس أداة من أدوات التمويل الإسلامي، التي تخلص المسلمين عن النظم الربوية التي ابتكرها أكلة الربا ووضعوا بها المسلمين في حالة حرب مع الله. ومن أهميتها كذلك إبراز قدرة الفقه الإسلامي على التعامل فيما يستجد من القضايا المعاصرة. كما أنها من المواضيع المهمة في التمويل الإسلامي، التي تلعب دورا فعالا في مجال التنمية الاقتصادية. فعن طريق صكوك المشاركة تستطيع الدول أو المؤسسات المالية جمع أكبر كم هائل لتمويل جميع أنواع المشاريع، التي لا تستطيع الجهة الواحدة تمويلها، وهذا مما يساعد المجتمع على التقدم والازدهار. وكذلك يمكن الاعتماد عليها للتحكم على إدارة السيولة.

بناء على ما سبق، تسعى هذه الدراسة إلى الكشف عن حقيقة صكوك المشاركة، وإظهار أوجه التشابه بينها وبين السندات التقليدية، وكذلك التوصل إلى الضوابط الشرعية التي يجب توفرها في صكوك المشاركة باعتباره البديل الأمثل للمعاملات الربوية، إصدار وتداول واسترداد وإطفاء. ومشكلة هذه الدراسة تكمن في بيان الضوابط والأحكام

الشرعية التي يجب توفرها في صكوك المشاركة. وعليه، تسعى الدراسة للإجابة عن الأسئلة الآتية: ما هي أحكام إصدار، تداول، استرداد، وإطفاء صكوك المشاركة؟ ما حكم توزيع الأرباح وتكوين الحساب الاحتياطي؟

لتحقيق أهداف الدراسة استخدم الباحث المنهج الوصفي القائم على الاستقراء لما يتعلق بصكوك المشاركة. كما استخدم المنهج التحليلي المقارن لعرض آراء العلماء في المسائل الفقهية، مع ذكر الأدلة ومناقشتها، ثم ذكر الرأي المختار لدى الباحث. وقد عزا الباحث الآيات القرآنية إلى سورها، أما بالنسبة للأحاديث فقد قام الباحث بتخريجها من كتب الأحاديث.

II. الدراسات السابقة

هنا مجموعة من الدراسة كتب حول الصكوك الإسلامية عموماً (الدماغ، 2012؛ المرشدي، 2014؛ النشمي، 2009؛ حسن، 2014؛ حسين، 2019؛ دوابه، 2009؛ عبد الستار، 2019؛ عمر، 2013؛ عمري، 2017). والمقصود من هذه الدراسات بيان مفهوم الصكوك وأهميتها وخصائصها والفرق بينها وبين الأدوات المالية الأخرى، وكذلك الإشارة إلى أنواعها دون تفصيل في الغالب. مثل هذه الدراسات يكون الكلام فيها مختصر على أنواع الصكوك التي منها صكوك المشاركة وعن المسائل المشتركة بينها، كما تتطرق إلى بيان بعض الضوابط والمسائل المتعلقة بالصكوك بإيجاز. ولم تتطرق هذه الدراسات إلى كثير من الأحكام المتعلقة بصكوك المشاركة.

وهناك دراسات آخر ارتكز على مسائل معينة تتعلق بالصكوك الإسلامية عموماً. منها دراسة نجاة (2015). وكان الهدف من الدراسة بيان كيفية إصدار وتداول الصكوك الإسلامية وضوابطها. إضافة إلى عرض واقع إصدار وتداول الصكوك الإسلامية. كما تتطرق الدراسة إلى الأبعاد الاقتصادية لإصدار وتداول الصكوك الإسلامية. توصلت الدراسة إلى أن الصكوك الإسلامية تصدر وتداول وفق ضوابط شرعية. وهذه من أهم الفروق بينها وبين السندات التقليدية. وأشار أن للصكوك الإسلامية دور كبير في تحقيق التنمية الاقتصادية، وذلك من خلال قدراتها على تعبئة الموارد وتمويل المشاريع الاستثمارية. إضافة إلى ذلك فإنها وسيلة لتمويل البنية التحتية.

دراسة يحيى (2017)، وكان الهدف من هذه الدراسة بيان الشبهات المتعلقة بالملكية الصورية للأصول، وشبهة تداول الصكوك المشتملة على النقود والديون، وضمان رأس المال مع العائد، والتعهد بشراء أصول الصكوك بقيمتها الإسلامية. توصلت الدراسة إلى أنها انحرافاً ظاهراً في الصكوك الإسلامية بين النظرية والتطبيق. وهدفت دراسة باسل و هيام (2016) إلى بيان الأحكام والضوابط الشرعية لتداول صكوك الاستثمار الإسلامية في الأسواق المالية وبينت الدراسة أهم العوامل المؤثرة في تداول الصكوك الإسلامية، وخلصت الدراسة إلى نتائج تبين الأحكام والضوابط الشرعية العامة والخاصة لتداول الصكوك، والإشكالات الشرعية في التداول.

إضافة إلى ذلك، ركزت بعض الدراسات على بعض أنواع صكوك المشاركة، وهذه الدراسات مشابهة في مسماتها لمسمى دراستنا. منها دراسة حامد (2008)، وهدفت الدراسة إلى بيان الأحكام المتعلقة بصكوك الإجارة. ودراسة

عبد القادر (2014) المتعلقة ببيان المسائل الفقهية المتعلقة بصكوك الوكالة. ودراسة سعود and محمود (2012)، التي سعت إلى بيان أحكام صكوك المراجعة المتمثلة في بيان الأحكام المتعلقة بإصدار وتداول صكوك المراجعة. إلى جانب بيان حكم إطفائها. ودراسة اليميني (2013)، هدفت إلى بيان معنى صكوك السلم، وحكم إصدارها، وحنك تداولها. وتوصلت إلى أنه يجوز إصدار صكوك السلم إذا كانت حقيقية، وليست صورية. وأنه لا يجوز تداولها. ومع كون تلك العناوين تتفق في الجانب المتعلق بالصكوك من حيث تعريفها وخصائصها وأنواعها وما يتعلق بالصكوك من أحكام وضوابط عامة، لكنها تختلف من ناحية الضوابط والخصائص المتعلقة بكل نوع، وأحكام الإصدار والتداول والاسترداد.

وفيما يتعلق بصكوك المشاركة، بعد التتبع والبحث لم يقف الباحث إلا على دراستين فقط. أولاً: دراسة العنزي . هذه الدراسة كانت محاولة دراسة بعض المسائل الفقهية المتعلقة بصكوك المشاركة لشركة دار الاستثمار، وبيان أسباب تعثر الصكوك عامة ودور صكوك المشاركة في الخطة التنموية للدولة. وتوصلت إلى أنه يجب وضع القوانين الداعمة للصكوك مما يساهم في تنظيمها ويطور من عملها. وأن تعثر بعض الصكوك لا يعني نقض المبدأ الذي قامت عليه الصكوك، وإنما هو فرصة لتلافي الأخطاء لتطوير الصكوك وتنميتها. إلى جانب ذلك فقد توصلت إلى إن صكوك المشاركة تساهم بشكل فعال ومؤثر في تعزيز التنمية الاقتصادية للدولة. وتتفق دراستي مع هذه الدراسة في بيان حكم المساهمة بالعروض، وتتميز دراستي عن هذه الدراسة في أنّ دراستي فصلت في المسائل التي تناولها إضافة إلى المسائل الأخرى التي لم تتطرق إليها. ثانياً: دراسة يوسف (2015)، حاولت هذه الدراسة التعرف على صكوك المشاركة من حيث مفهومها وخصائصها وأنواعها، ومن ثم التعرف على المشاريع الاقتصادية والاستثمارية في فلسطين بهدف تقديم مقترح لتمويل المشاريع الاقتصادية من خلال صكوك المشاركة. وتوصلت الدراسة إلى صكوك المشاركة أداة فعالة لتقديم التمويل اللازم للمؤسسات بمختلف أنواعها وفي مختلف القطاعات الاقتصادية وبتكاليف منخفضة وأرباح مرتفعة ومخاطر منخفضة. إضافة إلى ذلك تلعب دوراً في تغطية العجز في ميزانية الدولة. ولصكوك المشاركة القدرة على تحريك عجلة الاقتصاد، كما يمكن استخدامها ضمن السياسة النقدية. هذه ركزت على الجوانب الاقتصادية بينما دراستي ركزت على الجوانب الفقهية.

بناءً عليه، الدراسات السابقة لم تكن دراسات شاملة لموضوع صكوك المشاركة ولا توجد دراسة شرعية شاملة أغلب الجوانب الفقهية لصكوك المشاركة حسب علمي. لذلك، هذه الدراسة تسعى لجمع ودراسة وبيان حكم أغلب المسائل الفقهية المتعلقة بصكوك المشاركة قدر الإمكان.

III. مدخل إلى صكوك المشاركة

مفهوم الصكوك الإسلامية

الصكوك لغة: جمع صكّ، صكّه يصكّه صكاً وهو "الضرب الشديد بالشيء العريض"، وقيل هو "الضرب عامة بأي شيء كان"، ومنه قول الله تعالى: "فصكت وجهها"¹ وفي حديث ابن الأكوع: "فأضكّ سهماً في رجله" (مسلم، 2006، p. 874) أي "أضربه بسهم". وقيل الصك: "كلمة فارسية معربة تعني الكتاب الذي يكتب فيه المعاملات والتقارير، ويطلق على الورقة المكتوبة بدين أو الورقة التي يكتبه ولي الأمر أن للإنسان كذا وكذا، من طعام أو غيره" (ابن منظور، p. 405; الفيومي، p. 345; 171، 1972). وخلاصة القول: الصكوك يطلق على معينين: أحدهما: الضرب. والثاني: الكتاب أو الورقة التي تكتب فيها المعاملات والتقارير. وهذا هو محل البحث. والصكوك اصطلاحاً، هي "وثائق متساوية القيمة تمثل حصصاً شائعة في ملكية أعيان أو منافع أو خدمات أو في موجودات مشروع معين أو نشاط استثماري خاص، وذلك بعد تحصيل قيمة الصكوك وقفل باب الاكتتاب وبدء استخدامها فيما أصدرت من أجله" (أيوبي، 2017، p. 467). وتصدر الصكوك على أساس أحد العقود الشرعية مثل المضاربة والمشاركة والمزاولة والمساواة والمغاسرة والسلم والمراجعة والاستصناع والإجارة والوكالة، فهذه هي أهم أنواع الصكوك الإسلامية.

مفهوم صكوك المشاركة

تصدر الصكوك على أساس أحد العقود الشرعية مثل المضاربة والمزاولة والمشاركة وفي حالة إصدارها على أساس عقد المشاركة (شركة العنان) تسمى صكوك المشاركة، وتأخذ ضوابط وأحكام عقد المشاركة. فالمشاركة (شركة العنان) أحد العقود المتعمدة في الفقه الإسلامي وهي "أن يشترك اثنان في مال لهما على أن يتجرا فيه والربح بينهما" (الزحيلي، 1985، p. 796). فقد عرف أيوبي (2017) الصكوك المشاركة بأنها "وثائق متساوية القيمة يتم إصدارها لاستخدام حصيلتها في إنشاء، أو تطوير مشروع قائم، أو تمويل نشاط على أساس عقد المشاركة، ويصبح المشروع أو موجودات النشاط ملكاً لحملة الصكوك في حدود حصصهم، وتدار على أساس الشركة بتعيين أحد الشركاء أو غيرهم لإدارتها". فمثلاً إذا أرادت دولة أو شركة إنشاء مشروع ما ولديها رأس مال ولكن لا يكفي لإنشاء ذلك المشروع، وللحصول على شركاء لإنشاء ذلك المشروع فإنها تلجأ إلى إصدار الصكوك وإطراحها للاكتتاب، لاستخدام حصيلة تلك الصكوك في إنشاء المشروع وعندما يشتري الجمهور هذه الصكوك يصبح كل واحد منهم شريكاً في المشروع، ويدير ذلك المشروع حسب ما اتفقوا عليه إما بتعيين أحد الشركاء أو جهة متخصصة،

¹ - سورة الذاريات، الآية ٢٩.

ويستحقون الربح إذ يحصلون على نسبة مئوية من الأرباح، تتحدد عند التعاقد، كما يتحملون الخسائر أيضا وذلك في حدود مساهمتهم في المشروع، وذلك بناء على المشاركة في الربح والخسارة.

مشروعية صكوك المشاركة

تستمد صكوك المشاركة مشروعيتها من مشروعية عقد المشاركة (شركة العنان) المعروفة في الفقه الإسلامي وهو عقد جائز باتفاق العلماء. (ابن عرفة، 2014، p. 17؛ ابن قدامة، 1997، p. 121؛ الكاساني، 2002، p. 504). وفي المغني "بُعِثَ الرسول صلى الله عليه وسلم والناس يفعلون ذلك فأقرهم عليه وقد تعاملوا على ذلك في كل عصر من غير تكبير" (ابن قدامة، 1997، p. 109؛ السرخسي، 1989، p. 151). هناك أدلة كثيرة تثبت مشروعية المشاركة. منها قول الله تعالى: "وإن كثيرا من الخطاء" ² والخطاء هم الشركاء. ومنها روي عنه عليه الصلاة والسلام أنه قال: "يقول الله: أنا ثالث الشركاء ما لم يخن أحدهما صاحبه، فإذا خان أحدهما صاحبه، خرجت من بينهما" (سليمان، 2009، p. 265). فعند إمعان النظر نرى أن الحديث دل على مشروعية عموم المشاركة، وذلك بحض العباد على المشاركة لأن الله سبحانه وتعالى يكون معهم ويبارك لهم ما لم يخن أحدهم الآخر. وهذه الأدلة تدل على مشروعية الصكوك المشاركة لأنها قائمة على عقد المشاركة. كما إن المجامع الفقهية والهيئات الشرعية مثل: المجمع الفقه الإسلامي، وأيوبي، وهيئة الفتوى والرقابة الشرعية ببيت التمويل الكويتي وغيرها أصدرت قرارات بإجازة إصدار جميع أنواع الصكوك الإسلامية (أبو عليو، 2011، p. 576؛ أيوبي، 2017، p. 471؛ هيئة الفتوى والرقابة الشرعية ببيتك، 2014، p. 142). إضافة إلى ذلك، فالأصل في المعاملات الحل والاباحة إلا إذا ورد دليل على تحريمها، فكل نشاط اقتصادي لا يصطدم مع النصوص الشرعية فهو مباح.

أهمية صكوك المشاركة

لصكوك المشاركة أهمية كثيرة. فهي تتيح فرصة المشاركة للجميع المساهمة بمدخراته الصغيرة والحصول على ربح المشروع بنسبة عادلة، وبهذا تكون الثروة منتشرة بين العباد دون أن تكون ذلولة بين فئة قليلة. وهذا أكبر هدف يسعى إليه الاقتصاد الإسلامي (العثماني، 2013، p. 262)، كما أنها تتيح الفرصة للمستثمرين بالتفرغ لأعمالهم اليومية، تعفيهم من تحمل أتعاب إدارة المشروع. وتعتبر من أهم الأدوات التمويلية، التي تساهم في توفير السيولة النقدية اللازمة التي تحتاجها المؤسسات والحكومات، لإنشاء مشاريع جديدة أو توسيع وتطوير مشاريع قائمة. فبدلا من الاعتماد على سندات الخزنة، وأدوات الدين العام (الدماع، 2012، p. 70؛ القره داغي، 2009)، يمكن طرح صكوك المشاركة في سوق الأوراق المالية لجذب وحشد المدخرات لتمويل مشاريع البنية التحتية والتنمية، والمرافق الحكومية، وهذا يساهم في تحقيق التنمية الاقتصادية والاجتماعية. فهي كذلك وسيلة فعالة لتنشيط وتداول بورصات الأوراق المالية فضلا عن إتاحة الفرصة لتفعيل سوق مالية إسلامية موحدة (دوابه، 2009، p. 28). وأخيرا فهي تعتبر

² - سورة ص، الآية 24.

من أهم الصيغ التي تساعد الحكومات والمؤسسات المالية التي تعاني من العجز المالي، لمعالجة عجز الميزانية وتحسين ظروفها المالية وزيادة مصادر الدخل وذلك بطرح صكوك المشاركة واستخدام حصيلتها في المشاريع المدرة للدخل التي تعود بالنفع على المجتمع (القره داغي, 2009a).

أنواع صكوك المشاركة

ويمكن تقسيم صكوك المشاركة إلى أنواع مختلفة حسب عدة اعتبارات. فمن حيث المحل يمكن تقسيمها إلى صكوك المشاركة في مشروع معين قائم وصكوك المشاركة في رأس مال المشروع (حسين, 2019; هيئة الفتوى والرقابة الشرعية لسوق دبي المالي, 2014). ومن حيث طبيعتها يمكن تقسيمها إلى صكوك المشاركة الدائمة وصكوك المشاركة المؤقتة وصكوك المشاركة المنتهية بالتمليك (الدماع, 2012, p. 106). ومن حيث طريقة استرداد القيمة يتم تقسيمها إلى صكوك المشاركة المستردة بالتدرج وصكوك المشاركة المستردة خلال زمن محدد (القره داغي, 2002). من حيث الجهة المصدرة ينقسم صكوك المشاركة إلى صكوك المشاركة الحكومية وصكوك المشاركة الخاصة (العيفة & زهر, 2014).

خصائص صكوك المشاركة

مما لا شك فيه أنّ صكوك المشاركة تتميز بعدة خصائص بعض منها يتميز بها جميع أنواع صكوك المشاركة وبعض منها تنفرد بها صكوك المشاركة وهي كالآتي:

1. صكوك المشاركة تصدر على أساس عقد المشاركة الشرعية المعروفة في التراث الإسلامي، وتأخذ جميع أحكامها ويترتب على عقد الإصدار جميع آثار عقد المشاركة. وتصدر على أساس المشاركة في الربح والخسارة (الغنم بالغرم) (أيوبي, 2017, p. 471).
2. تمثل حصة شائعة في ملكية أصول مالية أو منافع لها عائد، ولا تمثل ديناً بفائدة لحامله في ذمة مصدرها (فؤاد, 2019). وهذا هو الفرق الجوهرى بين الصكوك بصفة عامة والسندات.
3. تتميز بالمرونة في أحكامها وإمكانية انعقادها في أي مجال، لذلك تصلح لتمويل جل أنواع الأنشطة الاقتصادية، التجارية منها والصناعية والزراعية (ناصر & ربيعة, 2015).
4. تصدر باسم مالكة بفئات متساوية القيمة، وذلك لتيسير عملية تداولها (حسين, 2019). وهي قابلة للتداول بعد انتهاء فترة الاكتتاب وبدء النشاط وتداولها تخضع لشروط تداول ما تمثله (النشمي, 2009). وهذه من بين الخاصية المشتركة بين جميع الأوراق المالية.
5. تصدر لأجل متفاوتة، سواء كانت قصيرة أو متوسطة أو طويلة، وقد تصدر بدون تحديد أجل معين (حسين, 2019).

6. الإدارة من حق جميع الشركاء إلا أنه يجوز تفويض الإدارة لأحد الشركاء، أو لأجنبي عنهم وغالبا ما يكون الإدارة للمصدر (حسين, 2019).

7. لا يضمن رأس المال لحملة صكوك المشاركة، لأنّ ضمان رأس المال يجعل صكوك المشاركة مثل السندات التقليدية، ولكن إذا تعدى المدير وقصر أو خالف شروط العقد، فحينئذ يضمن رأس المال (فؤاد, 2019).

مقارنة بين صكوك المشاركة والسندات التقليدية

السند "وثيقة بقرض طويل الأجل ذات قيمة اسمية، قابلة للتداول، تعطي صاحبها حق استرداد القيمة التي سجلت عليها، وحق الحصول على فائدة محدودة عنها" (رواس, 1999, p. 66). وتتفق مع صكوك المشاركة في أنّ كليهما ورقة مالية متساوية القيمة وغير قابلة للتجزئة وقابلة للتداول في سوق الأوراق المالية بالطرق الشرعية وغرضهما الأساسي هو التمويل. ولكن تختلفان في أن السند ورقة مالية محرمة لأنها مبنية على قروض ربوية، بينما صكوك المشاركة ورقة مالية مباحة تصدر على أساس عقد المشاركة. السند يمثل قرضا بفائدة في ذمة مصدره، بينما صكوك المشاركة تمثل حصص مشاع في موجودات المشروع. وأخيرا عند تاريخ الاستحقاق فإن حامل السند يحصل على القيمة الاسمية للسند مع فائدة ربوية ثابتة محددة مسبقا، سواء حقق المشروع ربحا أم لا. بخلاف حامل صكوك المشاركة فإنه يحصل على ربح مصدره النشاط التي استخدمت فيها حصيلة الصكوك، ويتحمل خسارة المشروع (صفية, 2009).

IV. آليات إصدار صكوك المشاركة

أركان عقد إصدار صكوك المشاركة

بداية فلا بد من تقديم بيان موجز عن مفهوم إصدار صكوك المشاركة، فقد جاء في نظام صكوك التمويل الإسلامي في الأردن بأنه: "تسجيل الصكوك الإسلامية وطرحها للاكتتاب فيها بأداء قيمتها الاسمية للجهة المصدرة وفق نشرة الإصدار" (غرفة تجارة عمان, 2014). وصكوك المشاركة شأنها شأن جميع العقود في الفقه الإسلامي لها أركانها تتمثل في الصيغة والأطراف والمحل.

أولا: العاقدان (الأطراف الأصلية)، لأن الأصل في عملية إصدار صكوك المشاركة هو أنه علاقة ثنائية بين المصدر الذي يطلب المشاركة معه في المشروع وهو مستخدم حصيلة إصدار صكوك المشاركة (الجارحي & أبو زيد, 2009)، وقد يكون المصدر حكومة أو شركة أو فرد، وبين المكتتبين الذين يقومون بشراء الصكوك وبذلك يملكون موجودات المشروع ويستحقون ربحها. وهما طرفا العقد الشرعي الذي تصدر صكوك المشاركة على أساسه (حسين, 2009). ولكن توجد أطراف أخرى في عملية الإصدار للقيام بوظائف محددة بعقود منفصلة وتسمى أطراف مساعدة أو فرعية. إلا أنه ليس من الضروري وجود جميع تلك الأطراف في عقد الإصدار جميع تلك الأطراف، بل

يمكن الاكتفاء ببعضها دون بعض (رضا). ومنها شركة ذات غرض خاص، مدير الإصدار، وكيل الإصدار، أمين الاستثمار، متعهد بالتغطية، متعهد الدفع، متعهد الدفع، لجنة الرقابة الشرعية، ووكالات التصنيف الائتماني (الجارحي & أبو زيد، 2010؛ أيوبي، 2017؛ رضا؛ عبد الملك، 2009).

ثانيا: الصيغة (الإيجاب والقبول) في إصدار صكوك المشاركة. وقع الخلاف بين المعاصرين في ذلك، هل الإيجاب هو نشرة الإصدار أم هو الاكتتاب. وذلك على ثلاثة آراء. فمن العلماء من اعتبار الاكتتاب بمثابة الإيجاب وموافقة الجهة المصدر لصك بمثابة القبول (أبو عليو، 2011، p. 149؛ القره داغي، 2002، p. 332). ومنهم من اعتبار نشرة الإصدار بمثابة الإيجاب من المصدر إلى المكتتبين والاكتتاب في الصكوك ودفع قيمتها هي القبول (حسين، 2019). ومنهم من جمع بين الرأيين السابقين، مشيرا إلى أن النشرة مجرد الدعوة، والاكتتاب بمنزلة الإيجاب، وموافقة المصدر هو القبول، ولكن إذا صرح المصدر أنّ النشرة هو الإيجاب، فحينئذ يكون النشرة إيجابا والاكتتاب قبولا (أيوبي، 2017). وهذا هو الراجح في نظر الباحث حيث جمعوا بين الرأيين، إذ الواجب الجمع ما أمكن الجمع (الشوكاني، 1999، p. 455). وهنا أمكن الجمع. والله أعلم.

ثالثا: محل العقد، وهو ما يقع عليه عقد صكوك المشاركة، وتتعلق به أحكام العقد وآثاره وهو الصك الذي هو حصة شائعة في موجودات المشروع سواء زالت نقودا أو تحولت إلى ديون أو سلع. وقيمة الصك الذي يدفعه المكتتب للمصدر، سواء كان نقودا أو أعيانا. فإن كان نقودا فلا خلاف بين العلماء في جواز ذلك. أما إن كان حصص عينية فهي محل خلاف بين العلماء، وذلك على ثلاثة أقوال.

فمنهم من يرى عدم جواز المساهمة بالحصص العينية، وهذا مذهب الحنفية والحنابلة (ابن قدامة، 1997، p. 123؛ الكاساني، 2002، p. 509؛ النووي، 1991، p. 276؛ خليل، 2008، p. 337). واستدل أصحاب هذا القول بحديث النبي صلى الله عليه وسلم حيث نهي عن ربح مالم يضمن (ابن حنبل، 2001، p. 203)، وجعل حصص العينية رأس مال المشروع يؤدي إلى ربح مالم يضمن لأنه إذا باع كل واحد منهم رأس ماله، وتفاضل الأثمان، فما يحصله أحدهم من الزيادة في مال البقية ربح مالم يضمن و لم يملك (ابن حسين، 1997، p. 288؛ الكاساني، 2002، p. 510). نوقش بأنّ هذا ليس صحيحا؛ لأن قيمة العروض يكون معلوما عند إبرام عقد المشاركة، ويدخل في ملكية جميع الشركاء، فبهذا يكون الربح الحاصل ما ضمن وملك (الخليل، 2003). و استدلو أيضا بأن المساهمة بالحصص العينية إما أن تقع على أعيان العروض أو قيمتها أو أثمانها، وكل واحد من هذه الثلاثة لا يجوز. وبيان ذلك أن المشاركة تقتضي أخذ كل واحد منهم عند انتهاء المشروع رأس ماله أو بمثله، وهذه لا مثل لها حتى يُرجع إليه. وأن القيمة غير ثابتة غير محققة المقدار، فيفضي إلى التنازع، فأحيانا ترتفع وتستوعب جميع الربح، وأحيانا تنخفض ويشركه الآخر في ثمن ملكه الذي ليس بربح. وكذلك الثمن معدوم حال العقد، ولا يملكه الشركاء (ابن قدامة، 1997، pp. 123-124). نوقش هذا الدليل بأنّه لا يترتب على وقوع المشاركة بالعروض على قيمتها عند عقد المشاركة أي محذرو، وأما قولهم إن القيمة غير متحققة المقدار يجب عن ذلك بأنّ القائلين بجواز

المساهمة بالعروض لا يميزون المشاركة إلا إذا تم تحديد القيمة (البقي، 1985). وقد سئل ابن تيمية (2004a) عن شخصين اشتركا ساهم أحدهما بدابة والآخر بدراهم فأجاب ينظر قيمة البهيمية تكون هي والدراهم رأس المال (ابن تيمية، 2004a, p. 912004)

ومنهم يرى جواز المساهمة بالحصص العينية مطلقا، وهذا مذهب المالكية ورواية عن أحمد (ابن قدامة، 1997, p. 123; الخطاب، 2003). واستدل بأن الأصل في المعاملات الاباحة إلا إذا ورد دليل شرعي يدل على الحظر، وليس هناك دليل يمنع ذلك. إضافة إلى ذلك، فإن المقصود من المشاركة بالحصص النقدية التي هو جواز تصرف الشركاء في جميع رأس مال المشروع، وكون ربح رأس المال بينهم. وهذا يتحقق أيضا بالحصص العينية يتحقق أيضا بالحصص العينية، فيجب أن تصح بها المشاركة كالأثمان. وكذلك، عند تقدير نصاب الزكاة تعتبر قيمة التجارة فكذلك عند عقد المشاركة تعتبر قيمة العروض (ابن قدامة، 1997, p. 124).

ومنهم من يرى أنها تصح في المثليات من العروض وهذا مذهب بعض الشافعية ومحمد بن الحسن، بشرط خلطها، وأن تكون من جنس واحد (السرخسي، 1989, p. 161; النووي، 1991, p. 276). ودليلهم أنّ المثليات كالنقدين إذا اختلطا بجنسها لأنه يرفع التمييز، بخلاف العروض المقومة فلا يمكن خلط بعضها ببعض، لأنّ قيمتها تنخفض وترتفع، وربما تزيد قيمة عروض بعضهم دون بعض، وقد تلتف سلعة بعضهم وتبقى سلعة بعض، فلا يجوز بيع مال البعض بينهم، أما عند الخلط فيكون التالف تالفا عنهم جميعا (البغوي، 1997, p. 198).

يبدو للباحث أن الراجح هو ما ذهب إليه المالكية. لأن الأصل في المعاملات الاباحة ما لم يوجد مانع شرعي. ولأن العروض بعد تقويمها تكون رأس مال المشروع معلوما، وتعين حصة كل واحد منهم فترتفع الجهالة. كما أن العروض نوع من المال لأن المال كل ما ينتفع به. إلى جانب ذلك، إن الحاجة تقتضي جوازها وذلك أنّه من العسير أحيانا الاشتراك بالنقود فقط، إما لأنّ بعض الشركاء لا يملكون النقود أو أنّ طبيعة المشروع يحتاج بعض العروض مثل الأرض أو الآلات أو غيرها، مثال ذلك أنّ مصدر صك يملك الأرض ولا يملك المال لبنائه، فيلجأ إلى إصدار صكوك المشاركة واستخدام حصتها في إنشاء المشروع، وعلى هذا فالقول بعدم جواز المشاركة يؤدي إلى الحرج والتضييق على الناس. ويؤيد ذلك حينما لجأ المانعون إلى حيلة لجواز ذلك، وذلك أن يبيع الشريك نصف ماله بنصف شريكه، فتكون الدراهم العروض بينهما وبهذا تكون شركة ملك، ثم يعقدان بعد ذلك عقد المشاركة (الكاساني، 2002, p. 511). فبناء على كل ما سبق فإنه يجوز أن يساهم بعض الشركاء بالعروض ولكن بشرط أن تنص على ذلك نشرة الإصدار. والله أعلم.

التعهد بضمان الإصدار في صكوك المشاركة (التعهد بتغطية الإصدار)

غالبا ما يستعين مصدر الصك بالمؤسسة المالية الأخرى عند إصدار صكوك المشاركة لتقوم بتسويق وترويج الصكوك، على أن يتعهد المؤسسة المالية الوسيطة التي تقوم بتسويق وترويج صكوك المشاركة بضمان الإصدار أي بالاكنتاب في الصكوك التي لم يكتب فيه، فله عدة صور.

أولا: وهو أن تتعهد المؤسسة بالاكنتاب في كل مالم يكتب فيه وبالقائمة الاسمية بدون مقابل، لكن يجوز له أخذ العمولة معين مقابل الخدمات التي تؤديها، مثل - إعداد الدارسات والتسويق-، وهذا جائز، لأنه إجارة على خدمة معلومة هو التسويق وغيرها وليس بضمان (أبو عليو، 2011، p. 222؛ الخليل، 2003، p. 234؛ أيوفي، 2017، p. 338).

ثانيا: هو أن تتعهد المؤسسة بالاكنتاب في كل مالم يكتب فيه وبالقائمة الاسمية بمقابل. وهذا محل خلاف بين العلماء. ذهب بعض العلماء إلى جواز هذه الصورة (أمانة الهيئة الشرعية، 2013). واستدلوا بأنّ التعهد بضمان الإصدار بمقابل، كأخذ الربح في شركة الذمم (الوجوه). وذلك، أنّ الربح في شركة الوجوه يكون بمقابل الضمان، وإن لم يحصل العمل من أحدهما (نزبه، 2001). يناقش هذا الدليل بأنّ الاستدلال بهذا محل نزاع، فشركة الوجوه مختلف في جوازها بين الفقهاء (عبد الكريم، 2009). ويجب أن يكون المقيس عليه ثابتا بالنص أو الاجماع.

ويرى البعض عدم جواز هذه الصورة (أبو عليو، 2011؛ أيوفي، 2017). ودليلهم أن التزام المؤسسة المالية بتغطية الاكنتاب ضمان، والعلماء اتفقوا على عدم جواز أخذ الأجرة على ضمان. لأن ذلك يؤدي إلى قرض جر نفعاً (عبد الكريم، 2009). ونوقش هذا بأن حقيقة الضمان هي ضم ذمة الضامن إلى المضمون عنه في التزام الحق، فيثبت في ذمتها جميعا ولا يتحقق ضم الضمان إلى المضمون عنه في هذه الصورة، بل هو مجرد الوعد بشراء الصكوك المطروحة للاكنتاب (السيف، 2006). واستدلوا أيضا بأن الشارع حرم أكل أموال الناس بالباطل، والمؤسسة تأخذ العوض بمقابل الضمان بدون أي عمل، وهذا أكل المال بالباطل (الشنقيطي، 2011). يناقش بأن المنفعة تصلح أن تكون محلا للمعاوضة، والالتزام فيه منفعة، ويجوز أخذ العوض عليها (نزبه، 2001). الدليل الثالث عندهم، أنّ هذه الصورة لا تخلو من جهالة وغرر لأنّ المؤسسة ملزمة بشراء الصكوك التي لم يتم الاكنتاب فيها، وذلك غير معلوم فقد يبقى النصف أو الثلث أو لا يبقى شيء (السيف، 2006). وأجيب بأنه يكفي لرفع الجهالة أن نعرف قيمة الصك الواحد، وإن لم نعرف قيمة الصكوك جملة، وذلك لأنّ الثمن يمكن أن يكون معلوما جملة دون تفصيل، ويمكن أن يكون معلوما تفصيلا دون جملة، لأن المقصد هو تجنب الجهالة التي تؤدي إلى الخلافات (الشبيلي، 2002). والباحث يميل إلى القول بأن هذه الصورة لا تجوز وذلك أنه بمنزلة الضمان والضمان لا يجوز تقاضي العمولة عنه كما في القاعدة الفقهية الأجر والضمان لا يجتمعان.

ثالثاً: هي أن تلتزم المؤسسة بشراء جميع الصكوك المطروحة للاكتتاب أو شراء مالم يكتتب فيه بسعر أقل من قيمته الاسمية ويبيعه بالقيمة الاسمية؛ والفرق بين القيمتين هو الأجر الذي يحصل عليه مقابل التزامه. واختلف أيضاً في هذه الصورة على قولين:

القول الأول: عدم جواز هذه الصورة (أبو عليو، 2011؛ أيوبي، 2017). وأدلتهم في ذلك نفس أدلة القائلين بعدم الجواز في الصورة الثانية. إضافة إلى ذلك، فإنّ الصكوك بعد شرائها من المصدر تمثل أموالاً نقدية، وعند بيع نقد بنقد يجب التساوي، وهذا لا يتحقق في هذه الصورة، لأن المؤسسة ستبيع بأكثر مما اشترى، فهذا ربا (الخليل، 2003). ونوقش بأنّ هذا يناسب إذا كانت موجودات مصدر صكوك المشاركة نقداً، أو ديوناً، أما إن كانت أعياناً أو أكثرها أعياناً، فيجوز ذلك.

القول الثاني: جواز هذه الصورة وهو قول بعض العلماء (عبد الكريم، 2009، p. 369). استدل أصحاب هذا القول بأن الإبراء جائز؛ ويجوز للمصدر أن يبيع الصكوك للمؤسسة بأقل من قيمتها على أساس الإبراء والاسقاط (الشبلي، 2005). ويناقش بأنّ بيع الصك في مرحلة الإصدار يبيع مال بمال فوجب اشتراط التساوي، بخلاف الإبراء فليس باللازم اشتراط التساوي في عقد الإبراء (الخليل، 2003).

الباحث يرى الجمع بين القولين، إذ القاعدة الأصولية تقول الجمع ما أمكن الجمع. وهو ممكن في هذه الصورة، وذلك أنه إذا كانت موجودات المصدر نقوداً، يمكن القول بعدم جواز هذه الصورة لأنه يكون ربا، إذ أن حقيقتها بيع نقد بنقد متفاضلاً. وأما إذا كانت موجودات المصدر أعياناً يمكن القول بجواز هذه الصورة، لأنه قام ببيع حقيقي، وأخذ عنه الربح. والله أعلم.

V. تداول صكوك المشاركة

عرف أيوبي (2017) بأنه: "هو التصرف في الحق الشائع الذي يمثله الصك بالبيع أو الرهن أو الهبة أو غير ذلك من التصرفات الشرعية". فإنّ تداول صكوك المشاركة يعني انتقال الصك من يد إلى يد أخرى وذلك عن طريق عملية البيع والشراء. وهذا البيع في الحقيقة لا يقع على الصك نفسه بل يقع على ما يمثله الصك. بما أن صكوك المشاركة أحد الأوراق المالية فإنها تخضع لطرق تداول الأوراق المالية، وعلى هذا يجوز تداول الصكوك بأي طريقة متعارف عليها في الأسواق المالية ولا يخالف الشرع، ومن تلك الطرق ما يأتي: أولاً: القيد في سجل حملة الصكوك: إذا كان الصك اسمياً، فإن تداوله يتم بطريق القيد في سجل المساهمين بالمشروع، وتؤشر الشركة بما يفيد موافقتها على التنازل. ثانياً: المناولة: إذا كان الصك لحامله فيتم تداوله عن طريق التسليم المادي، أي بالمناولة اليدوية. ثالثاً: التطهير: إذا كان الصك للأمر فيتم نقل ملكيته بالكتابة على ظهر السهم (العدوي، 2014، p. 304). فيجب وجود سجلات خاصة تدون فيها بيانات مالكي الصكوك مثلاً (أسمائهم وعناوينهم وجنسياتهم ومقدار ما يملكون من الصكوك) وغير ذلك من المعلومات التي تحددها نشرة الإصدار (حسين، 2009).

من أهم خصائص الأوراق المالية قابليتها للتداول، وهو بيع حامل الصك صكه، والصك يمثل حصة شائعة في رأس مال صكوك المشاركة، ولا خلاف بين الفقهاء في بيع الحصة الشائعة (ابن تيمية، (b, p. 2332004). أو يمكن القول أنه بيع الشريك حصته في المشروع وذلك جائز (ابن قدامة، (p. 167, 1997). لقد أشرنا إلى أن الصك يمثل حصة شائعة في موجودات المشروع، وطبيعة صكوك المشاركة أنها تمر بعدة مراحل، فأحيانا تكون تلك الموجودات نقودا محضة، وأحيانا تكون أعيانا ومنافع، وأحيانا تكون ديونا محضة، وأحيانا تكون مختلطة بين الأشياء المذكورة (القره داغي، (b2009).

إذا كانت موجودات صكوك المشاركة نقودا محضة بعد فترة الاكتتاب، وقبل تحويل حصيلة الاكتتاب إلى أعيان، يعني قبل مباشرة العمل في المشروع وتكون الموجودات كلها نقودا محضة أو عند انتهاء المدة وتصفية المشروع وبيع كافة الأصول، وتحويلها إلى النقود (المرشدي، (p. 46, 2014). ففي كلتا الحالتين لا يجوز تداول صكوك المشاركة إلا بتوفر كافة الشروط المنوطة بعملية الصرف (أبو عليو، (p. 587, 2011; أيوفي، (p. 479, 2017). وهي التماثل والتقابض، والخلو من خيار الشرط (ابن المنذر، (p. 61, 2005; ابن رشد، (p. 373, 1994).

أما إذا كانت موجوداتها أعيانا أو منافع وذلك عندما تتحول موجودات صكوك المشاركة -حصيلة الاكتتاب- إلى أعيان أو منافع، وذلك بعد فقل باب الاكتتاب وبدء تشغيل المشروع، كأن يشتري مدير صكوك المشاركة بحصيلة الاكتتاب قطعة أرض أو آلات أو غيرها، وسواء كانت موجودات صكوك المشاركة أعيانا فقط أو منافع فقط أو مختلطة بينهما، فيجوز تداول صكوك المشاركة في هذه الحالة حسب العملة والسعر الذي يتفق عليه الطرفان (عمر، (p. 326, 2013). مجمع الفقه الإسلامي الدولي (2010) و أيوفي (2017) أجازوا التداول إذا كانت الموجودات أعيانا ومنافعا، بما يرضى الطرفان وفقا للعرض والطلب، وبلا مراعاة قيود الصرف وبيع الديون.

وإذا كانت موجوداتها ديونا محضة، وذلك عندما تُستخدم حصيلة صكوك المشاركة في البيع والشراء مثلا، كأن يتعاقد أحد العملاء أو بعضهم على شراء البضائع الموجودة لدى مدير الصكوك بثمن مؤجل، ففي هذه الحالة فإن أصول صكوك المشاركة تكون دينا إلى أن يقوم العميل بسداد ثمن السلع، وعليه يكون ثمن الصكوك في هذه الصورة دينا (عمر، (p. 322, 2013)، أو عندما تكون موجودات المشروع ديونا بعد تصفية المشروع، فإنه في هذه الحالة يجب مراعاة جميع أحكام بيع الديون؛ لأنه بيع الدين بالنقد، ولا يجوز ذلك باتفاق الفقهاء لاشتماله على الربا بنوعيه الفضل والنسيئة (أبو عليو، (p. 2012; أيوفي، (p. 2017).

إذا كانت موجودات صكوك المشاركة مختلطة من النقود والديون والمنافع للفقهاء المعاصرين، عدة اتجاهات أشهرها اتجاهان.

أولا: العمل بمبدأ الأغلبية: ويقصد بهذا المبدأ مراعاة العنصر الغالب في موجودات المشروع المركبة من نقود وديون وأعيان ومنافع، فإذا كان غالب موجودات صكوك المشاركة أعيانا ومنافع جاز التداول دون مراعاة أحكام الصرف،

وإن كان الغالب هي النقود فيجب أن تخضع لأحكام الصرف عند التداول، وإن كان الغالب ديونا فعندئذ يجب مراعاة أحكام بيع الدين (أبو عليو، 2011؛ السويلم، 2012؛ عبد الستار، 2001). إلا أنهم اختلفوا في تحديد المقصود بمصطلح (الغالب)، فمنهم من رأى أنه ما زاد عن النصف، ومنهم رأى ألا يقل عن الثلثين (حسين، 2019). استدل أصحاب هذا الاتجاه بقول الله تعالى "واتقوا فتنة لا تصيبن الذين ظلموا منكم خاصة"³ والآية أخذت بمبدأ الغلبة حيث تدل على أنّ الفتنة تنزل بسبب ذنوب الأغلبية (القره داغي، 2009b). واستدلوا أيضا بقول النبي صلى الله عليه وسلم: "إذا بلغ الماء قلتين لم يحمل الخبث" (ابن حنبل، 2001). فيه دلالة واضحة على اعتبار الغلبة، ذلك أن الماء لا ينجسه وقوع النجاسات فيه إذا بلغ قلتين، إلا إذا تغير لونه فعندها يكون الغلبة للنجاسة (القره داغي، 2009b). أضف إلى ذلك القواعد الفقهية التي تثبت مبدأ الغلبة مثلا قاعدة العبرة للغالب (حيدر، 2003، p. 50) وقاعدة القليل يتبع الكثير في العقود (عز الدين، 1991، p. 186) وغيرهما من القواعد الفقهية التي تثبت أنّ العبرة بالغالب.

ثانيا: الأخذ بمبدأ الأصالة والتبعية: يرى أصحاب هذا الاتجاه جواز تداول صكوك المشاركة إذا كانت موجوداتها محتلطة دون مراعاة أحكام الصرف أو بيع الدين، وإن كانت الديون والنقود هي الغالب، لأنهم أخذوا بمبدأ الأصالة والتبعية وجعلوا المقصود بالعقد هو المتبوع، إذ المقصود في التداول الأعيان والمنافع، وتكون الديون والنقود غير المقصودة تابعة للمقصود (أبو عليو، 2012). وإذا كان المقصود النقود فيجب توفر شروط الصرف، وإذا كان المقصود دينا فيجب مراعاة أحكام الدين (أيوبي، 2017، p. 573؛ عبد الستار & خواجه، 2001؛ محمد، 1978، p. 42). ودليلهم قول الرسول الله عليه الصلاة والسلام: "من باع عبدا وله مال، فماله للذي باعه إلا أن يشترط" (البخاري، 2002، p. 572). وإطلاق الحديث يدل على جواز بيعه ولو كان المال الذي معه ربويا، لأن العقد وقع على العبد خاصة، والمال الذي معه تبع له لا مدخل له في العقد (ابن حجر، 1379، p. 51). يعني جواز ذلك بغض النظر عن جنس نوعية ماله- أي مال العبد- سواء كان نقودا أو ديونا وعروضا قليلا أو كثيرا (القره داغي، 2009b). وبناء عليه، فيجوز تداول صكوك المشاركة دون مراعاة أحكام الصرف إن كان المقصود التعامل في الأعيان و المنافع. وإن كان المقصود التعامل في النقود هي المقصودة، عندها لا بد من توفر أحكام الصرف، وإن كان المقصود التعامل في الديون، فيخضع تداولها لأحكام بيع الدين.

يبدو للباحث أن الراجح ما ذهب إليه أصحاب الاتجاه الأول حيث اعتمدوا على مبدأ الغلبة الذي هو معمول به ومعتبر في الشريعة الإسلامية في كثير من المجالات. والله أعلم.

³ - سورة الأنفال، الآية: 25.

VI. استرداد صكوك المشاركة، وانتهاءها

استرداد صكوك المشاركة

يُعرف الاسترداد بأنه: "شراء الحصة الاستثمارية (أو الوحدات، أو الصك، أو السهم) من المستثمر، وردها إلى الوعاء، وخروج المسترد منه" (القره داغي, b, p. 3902009). وبناء عليه، يمكن تعريف استرداد صكوك المشاركة بأنه: إعادة الصك الذي يملكه حملة الصكوك إلى المصدر أو إلى غيره سواء كان بتعهد مسبق أو بغير تعهد مسبق. ويكون ذلك في الحالات التالية (الكيلان, 2011): عند إطفاء صكوك المشاركة، سواء كان هذا الإطفاء دفعة واحدة بأن يشتري الأصول في نهاية المدة، أو كانت دفعات بأن يشتري تدريجياً في الفترات الدورية. وعند عدم التزام مصدر الصكوك بواجبات العقد عقد صكوك المشاركة. وعند زيادة المخاطر على حملة صكوك المشاركة أو أي سبب يمنعه الاستمرار. وعند عدم تحقق العوائد المنتظرة، المتفق عليها عند الاكتتاب. وعند هبوط قيمة الصك السوقية عن قيمتها الاسمية (عبد الستار, 2011).

والاسترداد بصفة عامة جائز؛ جاء في المغني: "قال أحمد: وإن اشترى أحد الشريكين حصة شريكه منه، جاز؛ لأنه يشتري ملك غيره" (ابن قدامة, 1997, p. 167) وهو في الحقيقة عملية شراء أحد الشركاء حصة شريكه في الشركة، وذلك عن طريق الإيجاب والقبول، على أنّ الإيجاب هو التعهد الصادر من مصدر صكوك المشاركة بشراء الصك في تاريخ معين يحددها نشرة الإصدار، ويكون هذا التعهد ملزماً طبقاً للمذهب المالكي. والقبول هو الموافقة الصادرة من حملة صكوك المشاركة (دوابه, 2016, p. 276).

ينقسم التعهد بالاسترداد إلى قسمين: القسم الأول: وهو أن يتعهد المصدر بإعادة شراء الصك سواء كان بالقيمة الاسمية أم بالقيمة السوقية. لقد سبقت الإشارة إلى أنه لا ضير من شراء مصدر صكوك المشاركة الصك من حامله، إلا أنّ المشكلة تكمن في طريقة تحديد مصدر الصك لسعر إعادة شراء الصك فإما أن يكون سعر إعادة شراء الصك محددًا في نشرة الإصدار بالقيمة الاسمية أو بالقيمة السوقية. فإن كان التعهد بإعادة الشراء بالقيمة السوقية، فلا حرج في ذلك في الشريعة الإسلامية وذلك باتفاق المعاصرين لخلوه من محذور شرعي هو ضمان رأس المال (أبو عليو, 2011, p. 151; أيوبي, 2017, p. 480). وإما أن يكون التعهد بإعادة الشراء بالقيمة الاسمية، وهذا لا يجوز شرعاً لأنّ المصدر قد ضمن استرداد رأس مال حملة الصكوك كاملاً وزيادة (الشبيلي, 2005, p. 502). وقد صدرت عدة قرارات وفتاوى بخصوص تحريم هذا النوع (أيوبي, 2017, p. 480; هيئة الفتوى والرقابة الشرعية ببيتك, 2014, p. 154).

القسم الثاني: هو أن يقوم طرف آخر أو مؤسسة مالية أخرى غير الجهة المصدرة بالتعهد بالاسترداد (أمانة الهيئة الشرعية, 2013, p. 75). وغالبا ما تتولى الحكومات هذه المهمة وذلك لحض الذين يتوفر لديهم السيولة في استثمار أموالهم في مشروع معين، تجاري أو صناعي، خاصة ما يعود فائدته على الدولة كمشاريع البنية التحتية تتبرع

الحكومات لضمان رأس المال وإعادة لحملة الصكوك قيمة صكوكهم عند حدوث الخسارة وهذا جائز شرعا، سواء كان التعهد بالاسترداد بالقيمة الاسمية أو بالقيمة السوقية (أبو عليو، 2011، p. 151; أيوبي، 2017، p. 478). ولكن يجب ألا يكون أية ارتباط بين الضامن والمصدر (ميرة، 2011). وأن يكون الضمان دون مقابل، وأما إذا كان بمقابل فلا يجوز. ومستند ذلك أنه قائم على أساس التبرع، والتبرع عقد جائز شرعا ومرغب فيه (ح. الشريف، 2010).

إطفاء صكوك المشاركة (انتهاء).

الإطفاء: "إنهاء الصفة الاستثمارية للصكوك وتحويلها إلى نقدية، وهي عبارة عن طريقة معينة لإنهاء المشروع ويتم الاتفاق عليها في نشرة الإصدار" (دوابه، 2009). وسبق الإشارة إلى أنّ صكوك المشاركة تُبنى على عقد المشاركة المعروفة في التراث الإسلامي وتخضع لضوابطها وأحكامها، وبناء عليه فصكوك المشاركة تنتهي بنفس الطرق والأسباب التي ينتهي بها عقد المشاركة. وبناء على ما تقدم يمكن القول بأنّ صكوك المشاركة تنتهي بأحد الأسباب الآتية:

أولاً: انتهاء مدة صكوك المشاركة، حيث إنّ صكوك المشاركة قد تكون دائمة وقد تكون مؤقتة بمدة معينة، وعلى هذا تنتهي صكوك المشاركة بانتهاء المدة التي حدّدها نشرة الإصدار. وعليه يقوم المدير بتصفية المشروع وذلك ببيع جميع موجودات المشروع وتحصيل الديون، وتوزيع قيمتها على حملة الصكوك (حسين، 2019; عمر، 2013). وهذا ما يسمى بإطفاء صكوك المشاركة. وقد تنتهي المدة قبل أن يتحقق الغرض الذي من أجله صدرت صكوك المشاركة، وعلى هذا فلا مانع من الاستمرار ومد أجل صكوك المشاركة (العكيلي، 2012، p. 72).

ثانياً: فإذا صدرت صكوك المشاركة من أجل إنشاء مشروع معين، فإنّها تنتهي بانتهاء هذا المشروع، أو عند حدوث أمر يمنع إمكانية إنشاء المشروع بسبب ما. ولا حرج في الشريعة الإسلامية أن يحدد في نشرة الإصدار انتهاء صكوك المشاركة بانتهاء العمل الذي صدرت من أجله (البقمي، 1985; حسين، 2019).

ثالثاً: يمكن للمصدر أو غيره شراء الصكوك من حملتها، فإن كان المشتري هو المصدر فإما أن يشتريها بالقيمة السوقية، أو القيمة المتفق عليها عند الشراء، ولا يجوز له شراء الصكوك بقيمتها الاسمية؛ لأن ذلك بمنزلة ضمان لرأس المال المدفوع. وأما إذا كان المشتري غير المصدر، فيجوز له شراء الصكوك بأي قيمة (عمر، 2013). وبناء عليه، إذا انتقل جميع الصكوك إلى المصدر أو أي شخص آخر فإن صكوك المشاركة تنتهي تلقائياً لأن المشروع أصبح لشخص واحد والمشاركة مبنية على التعدد (البقمي، 1985، p. 525).

رابعاً: تنتهي صكوك المشاركة بهلاك موجودات المشروع أو معظمها بحيث لا يمكن استمرار المشروع بباقي الموجودات. أما إذا كان يمكن استمرار المشروع بالباقي بعد الهلاك أو الخسارة، وكان هذا الهلاك بعد تمام عقد صكوك المشاركة، وترتب أثر العقد عليه، فيجوز استمرار المشروع بالباقي، ويكون الهلاك أو الخسارة على جميع أطراف المشاركة في

المشروع كل بحسب حصته في رأس مال المشروع (البقي، 1985، p. 526). وإن كان لا يمكن الاستمرار فيجب بيع باقي الموجودات وتوزيع قيمتها حسب نسب المساهمة.

خامسا: إذا اتفق حملة صكوك المشاركة مع المصدر على حل المشروع، فلا حرج في ذلك لأنّ المشروع أنشئ برضاهم، فيمكن أيضا أن يُفسخ برضاهم (عبد الستار & وليد، 2015). وهذا لا يتعارض مع مقتضى عقد المشاركة، إذ أن المشاركة من العقود الجائزة، فيجوز لجميع المساهمين طلب الخروج منها. ولكن بشرط أن يكون بإجراءات معينة لكيلا يلحق الضرر على بقية المساهمين (حسين، 2019). كما يمكن للمحكمة أيضا فسخ المشاركة إذا حدث بينهم نزاع (المشهداني، 2005، p. 123). في هذه الحالة تُباع الموجودات وتُوزع القيمة، ويمكن أيضا أن يشتري المصدر الصكوك منهم بما يتفقون عليه.

VII. توزيع أرباح وخسائر صكوك المشاركة

ضوابط وقواعد عامة لتوزيع أرباح وخسائر صكوك المشاركة

من المعلوم أن صكوك المشاركة تصدر على أساس عقد الشركة، فقد نص أيوبي (2017) "أنّه يتوجب أن يكون العقد الذي أصدر الصك على أساسه مستوفيا لأركانه وشروطه، وألاّ يتضمن شرطا ينافي مقتضاه أو يخالف أحكامه". وبناء عليه، فإن صكوك المشاركة تخضع لقواعد توزيع الأرباح والخسارة في عقد المشاركة، ويجب توفّر تلك القواعد عند تحديد وتوزيع الأرباح في صكوك المشاركة وهي كالتالي:

1. أن تحدد نشرة الإصدار كيفية توزيع الأرباح بين الأطراف وأن يكون نصيب الجميع من الربح حصة شائعة معلومة ومحددة عند الإصدار، وليس بمبلغ معينة أو بنسبة من رأس المال. ولا مانع من أن يحدد في نشرة الإصدار إمكانية تعديل نسب الأرباح، أو إمكانية تنازل بعض حامل الصك عن جزء من نسبة لغيره (أيوبي، 2017، p. 477).
2. يجوز توزيع الأرباح حسب حصة كل من حملة الصكوك في رأس المال، وليس هناك ما يمنع من الاتفاق على يكون توزيع الأرباح على نسب مختلفة، فيجوز التفاضل بينهم على أن يشترك جميع الشركاء في الإدارة في توزيع الربح لاحتمال أن أحد الشركاء أكثر عملا أو خبرة من بقية الشركاء (أيوبي، 2017، p. 477).
3. الخسارة تكون على قدر الحصة في رأس المال، ولا يجوز الاتفاق على تحمل مدير صكوك المشاركة لها أو تحميلها بنسبة مختلفة عن حصص الملكية (أيوبي، 2017، p. 477).
4. لا يجوز أن يضمن مصدر صكوك المشاركة قدرا معيناً من الربح. لأن ضمان الربح يحول العملية إلى ربا حيث يحصل حامل صك على ربح لما ليس ضامنا له. وقد نهى النبي صلى الله عليه وسلم عن ربح مالم يضمن (مشعل، 2009).

5. في المشاركة المنتهية بالتمليك فإنّ الأرباح والخسارة توزع دائما حسب الاتفاق على أساس ما يملكه الشركاء من حصص تمثلها صكوك المشاركة عند التوزيع، وكلما اشترى أحد الشركاء جزءا من حصص الآخرين في المشاركة تقل حصة البائع من الأرباح وتزيد حصة المشتري حتى يمتلك هذا الشريك جميع الحصص ويخرج بقية الشركاء (مشعل, 2009).

التوزيع الدوري على حملة صكوك المشاركة

في كثير من الأحيان تصدر صكوك المشاركة لتمويل مشاريع طويلة الأجل وقد لا يصبر حملة الصكوك على انتظار التصفية النهائية من أجل توزيع الأرباح؛ ففي هذه الحالة تقوم جهات الإصدار بتوزيع الأرباح بشكل دوري، وذلك على شكلين:

أولا: هو توزيع الأرباح تحت الحساب في فترات دورية في الحالات التي يتعذر فيها التوزيع الحتمي، ويتم تسوية التوزيعات حسب النتائج الفعلية، بعد انتهاء مدة صكوك المشاركة وتصفية المشروع (دوابه, 2009, p. 110). ولا حرج في ذلك في الشريعة الإسلامية، وذلك أنّ الشافعية والحنابلة يرون أنّ الربح يستقر بالقسمة، بحيث تجر أي خسارة لاحقة بالربح الأول الموزع؛ لأنّ الربح كما ذكروا يجب أن يكون وقاية لرأس المال (ابن قدامة, 1997, p. 170). وبهذا الصدد نص أيوبي (2017) بأنه "يجوز توزيع مبالغ تحت الحساب، قبل التوزيع الحقيقي أو الحتمي، على أن يتم التسوية لاحقا مع الالتزام برد الزائد عن المقدار المستحق فعلا بعد التوزيع الحقيقي أو الحتمي"

ثانيا: توزيع الأرباح بشكل نهائي في فترات محددة، حيث يتم توزيع الربح بشكل نهائي بحيث تعتبر نتائج كل فترة من الفترات التي توزع فيها الأرباح مستقلة عن نتائج الفترات السابقة، فتكون لكل فترة حساباتها الخاصة، وتوزع نتائجها في كل مرة دون اللجوء إلى تصفية المشروع (فؤاد, 2019). إلا أنّ هذه الطريقة تواجه بعض المشاكل الشرعية حيث يشترط عند تنضيض المال شرطان وهما: تصفية المشروع وقبض رب المال لأصل ماله. وبما أنّ تحقق هذين الشرطين متعذر لا يمكن تحققهما هنا لأنّ المشروع يستمر لفترات طويلة فقد لجأ الفقهاء إلى اعتبار التوزيع الحتمي بديلا للتوزيع الحقيقي، والحساب بديلا للقبض. حيث يتم اعتبار التوزيع الحتمي (التقويم) بدلا عن التوزيع الفعلي، الذي لا يقع إلا عند نهاية مدة المشروع (م. الشريف, 2009). ويؤدي هذا التوزيع إلى معرفة الربح الفعلي للمشروع كما لو تم التوزيع الحقيقي للمشروع، ويتم ذلك بتقويم دقيق من قبل الخبراء في هذا المجال، ويجب أن يكون عددهم ثلاثة أشخاص أو أكثر، وعندما يختلف حساباتهم يؤخذ بالأوسط منها (المجمع الفقهي الإسلامي, 2005). ويتم اعتبار المحاسبة كالبض، مستدلا أن الإمام أحمد بن حنبل أجاز ذلك (ابن قدامة, 1997, p. 169). وعليه ليس من الضروري إعادة رأس مال حملة الصكوك في فترات التوزيع الأرباح، بل يكفي القيام الاكتفاء بمحاسبة دقيقة لكافة موجودات المشروعات تمكّن من تحديد نصيب الجميع من الأرباح، فيقوم هذا

الحساب مكان القبض، خاصة وأن حملة الصكوك يكون لهم الخيار بين سحب أموالهم والخروج من المشروع، أو تجديد التعاقد تلقائياً بالاستمرار والبقاء في المشروع، وبذلك تعتبر كل دورة من دورات توزيع الأرباح مستقلة ومنفصلة عن الأخرى (عبد الستار, 2019).

تكوين الحساب الاحتياطي في صكوك المشاركة

فمن المعلوم أن طبيعة صكوك المشاركة تخوف من حولها بعض المخاطر فقد تريح أحيانا وقد تخسر أحيانا، ولتغطية هذه الخسائر من الضروري تكوين حساب احتياطي وذلك باقتطاع جزء من أرباح صكوك المشاركة تودع في حساب احتياطي، إذا تحقق منه في بعض الفترات فوائد مالية تزيد عن التوزيعات لحملة صكوك المشاركة. ويعرف بأنه: "هو المبالغ الزائدة عن التوزيعات الدورية التي تتحقق من استثمار أموال صكوك المشاركة" (الشبيلي, 2011). ويكون هذا الحساب لمواجهة مخاطر الاستثمار وتحقيق حماية رأس المال. مواجهة انخفاض مستقبلي في الأرباح وتحقيق موازنة في التوزيعات (هشام, 2010, p. 223). وتكوين هذا الحساب جائز شرعا وقد نص مجمع الفقه الإسلامي الدولي (2012) بأنه "يجوز تكوين احتياطي من الأرباح لجر النقص المحتمل". ونص كذلك أيوفي (2017) بأنه: "لا مانع شرعا من اقتطاع نسبة معينة من العائد لتكوين احتياطي خاص لمواجهة مخاطر خسارة رأس المال أو للمحافظة على معدل توزيع الأرباح".

الخلاصة

بعد هذه الجولة العلمية مع صكوك المشاركة وأحكامها في الفقه الإسلامي، توصلت الدراسة إلى عدة نتائج وهي كالتالي:

1. أنّ صكوك المشاركة أداة هامة لتمويل المشاريع الضخمة، واستثمار الأموال وتوفير السيولة، وتؤدي دورا فعالا في النشاط الاقتصادي. وهي احدى أنواع الصكوك الإسلامية التي تصدر على أساس عقد المشاركة المعروفة في الفقه الإسلامي، وينبغي توفر جميع أحكام عقد المشاركة فيها عند الإصدار.
2. أن هناك فروقا جوهرية بين صكوك المشاركة والسندات التقليدية، وذلك أنّ صكوك المشاركة قائمة على مبدأ المشاركة في الربح والخسارة، أما السندات فهي قائمة على القرض بفائدة.
3. كما يجوز للشريك المساهمة بالأثمان عند الإصدار فكذلك تجوز له المساهمة بالعروض.
4. لا حرج من ضمان الإصدار في صكوك المشاركة بدون مقابل، لخلوه من محذور شرعي، وأما إن كان الضمان بمقابل فلا يجوز.
5. لا مانع من تداول صكوك المشاركة إذا كانت موجوداتها نقودا، ولكن يجب الالتزام بقانون الصرف. أما إذا كانت موجوداتها أعيانا فلا مانع من تداولها إذا توفر فيها شروط البيع. أما إذا كانت الموجودات ديونا فلا يجوز التداول لأنه يبيع الدين بالنقد، أما إذا كانت مختلطة فلا مانع من تداولها بدون توفر أحكام الصرف إذا كان الغالب أعيانا أخذنا بمبدأ الغلبة.
6. لا يجوز للمصدر ضمان القيمة الاسمية، لأنّ الأصل أن المشارك لا يضمن إلا بالتعدي أو التفريط. ولكن يجوز لطرف مستقل التبرع بالضمان.
7. صكوك المشاركة تنتهي بالطرق الآتية: انتهاء المدة، تعذر تحقق المشروع، انتقال جميع الصكوك إلى يد واحد، هلاك المشروع، فسخ العقد بإرادة الجميع، أو بإرادة المحكمة.
8. يكون الربح جزءا شائعا معلوما، وليس نسبة معينة، ولا يجوز ضمان الربح، وأن تكون الخسارة على حصة كل منهم في رأس المال. كما يجوز التنضيق الحكمي لتوزيع الأرباح في الفترات الدورية كما يجوز توزيع الأرباح تحت الحساب إذا تعذر التنضيق الحكمي. ويجوز تكوين حساب احتياطي لمواجهة المخاطر في المستقبل.

التوصيات

توصي الدراسة جميع الحكومات الإسلامية التي تعاني من العجز في الميزانية الاقتداء بدولة السودان وذلك بإصدار صكوك المشاركة لسد العجز في الميزانية بدلا من الاعتماد على سندات الخزانة. وتوصي بضرورة السعي إلى إيجاد قانون موحد للصكوك الإسلامية يكون مرجعا ويلتزم به الجميع عند إصدار الصكوك، وذلك لوضع حدّ على المخالفات الشرعية. إضافة إلى ذلك، كما توصي كذلك الشركات والمؤسسات المالية بالتزام الضوابط الشرعية للصكوك إصدارا وتداولاً واسترداداً وعدم التحايل. ويجب ألا تصدر الصكوك إلا بعد موافقة اللجنة الشرعية وأن تتولى هذه اللجنة مراقبة المستمرة لعمليات إصدار الصكوك والتأكد من سيرها وفق أحكام الشريعة الإسلامية. ويجب أن تكون أعضاء اللجنة متخصصون في الفقه الإسلامي ولديهم إلمام بالاقتصاد أيضا. توصي هذه الدراسة الباحثين حول المخالفات الشرعية التي ترتكبها الدول والمؤسسات المالية عند في إصدار الصكوك الإسلامية.

المصادر والمراجع

- ابن المنذر, أبو بكر. (2005). الإشراف على مذاهب العلماء (1 6 Vol. ed). رأس الخيمة: مكتبة مكة الثقافية.
- ابن تيمية, أحمد. (2004a). مجموع الفتاوى (30 Vol.). المدينة المنورة: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.
- ابن تيمية, أحمد. (2004b). مجموع الفتاوى (2 9 Vol.). المدينة المنورة: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.
- ابن حجر, العسقلاني. (1379). فتح الباري (1 5 Vol. ed). بيروت: دار المعرفة.
- ابن حسين, محمد. (1997). تكملة البحر الرائق (1 5 Vol. ed). بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن حنبل, أحمد. (2001). مسند الإمام أحمد بن حنبل (1 11 Vol. ed). بيروت: مؤسسة الرسالة.
- ابن رشد, محمد (1994). بداية المجتهد ونهاية المقتصد (1 3 Vol. ed). القاهرة: مكتبة ابن تيمية.
- ابن عرفة, محمد. (2014). المختصر الفقهي (1 ed). مؤسسة خلف أحمد الجبوتور للأعمال الخيرية.
- ابن قدامة. (1997). المغني (3 7 Vol. ed). الرياض: دار عالم الكتب.
- ابن منظور, محمد. (2009). لسان العرب (1 10 Vol. ed). بيروت: دار صادر.
- أبو عليو, أحمد. (2011). قرارات وتوصيات مجمع الفقه الإسلامي الدولي (1 ed). شارقة: الأمانة العامة للأوقاف بالشارقة.
- أبو عليو, أحمد. (2012). تداول الأسهم والصكوك وضوابطه الشرعية. مجلة مجمع الفقه الإسلامي الدولي.
- البخاري, محمد بن إسماعيل. (2002). صحيح البخاري (1 ed). دمشق: دار ابن كثير.
- البغوي, الحسن. (1997). التهذيب في فقه الإمام الشافعي (1 4 Vol. ed). بيروت: دار الكتب العلمية.
- البقمي, صالح. (1985). شركة المساهمة في النظام السعودي دراسة مقارنة بالفقه الإسلامي. مكة المكرمة: مطابع الصفا بمكة المكرمة.
- الجارحي, معبد علي, & أبو زيد, عبد_العظيم. (2009). الصكوك قضايا فقهية واقتصادية. مجلة مجمع الفقه الإسلامي الدولي, 2, 1091-1142.
- الجارحي, معبد علي, & أبو زيد, عبد_العظيم. (2010). سوق الصكوك الإسلامية وكيفية الارتقاء بها. Paper presented at the الصكوك الإسلامية عرض وتقوم.
- الخطاب, محمد. (2003). مواهب الجليل (7 Vol.). بيروت: دار الكتب العلمية.
- الخليل, أحمد. (2003). الأسهم والسندات وأحكامها في الفقه الإسلامي (1 ed). الدمام: دار ابن الجوزي.
- الدماغ, زياد. (2012). الصكوك الإسلامية ودورها في التنمية الاقتصادية (1 Ed.). عمان: دار الثقافة للنشر والتوزيع.
- الزحيلي, وهبة. (1985). الفقه الإسلامية وأدلته (2 4 Vol. ed). دمشق: دار الفكر للطباعة والتوزيع والنشر.
- السرخسي. (1989). المبسوط (1 11 Vol. ed). بيروت: دار المعرفة.
- السويلم, سامي. (2012). قواعد الغلبة والتبعية في المعاملات المالية وتطبيقاتها في تداول الأسهم والوحدات والصكوك. Paper presented at the المؤتمر العشرين للمجمع الفقه الإسلامي الدولي, وهران.
- السيف, حسان بن إبراهيم. (2006). أحكام الاكتتاب في الشركات المساهمة (1 ed): دار ابن الجوزي.
- الشبيلي, يوسف. (2002). الخدمات المصرفية لاستثمار أموال العملاء وأحكامها في الفقه الإسلامي (1 2 Vol. ed). الرياض: جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية.

- الشبيبي, يوسف. (2005). الخدمات الاستثمارية في المصارف وأحكامها في الفقه الإسلامي (ed. Vol. 5 1). الدمام: درا ابن الجوزي للنشر والتوزيع.
- الشبيبي, يوسف. (2011). إدارة الحساب الاحتياطي (الفائض) في هيكل الصكوك. Paper presented at the مستقبل العمل المصرفي الإسلامي الرابعة, جدة.
- الشريف, حمزة. (2010). ضمانات الصكوك الإسلامية. Paper presented at the الصكوك الإسلامية عرض و تقويم, جدة.
- الشريف, محمد. (2009). الضوابط الشرعية للتوريق والتداول للأسهم والحصص والصكوك. مجلة مجمع الفقه الإسلامي الدولي, 2, 1045-1076.
- الشنقيطي, محمد. (2011). دراسة شرعية لأهم عقود المالية المستجدة (ed. Vol. 1 1). المدينة النورة: مكتبة العلوم و الحكم. الشوكاني, محمد. (1999). إرشاد الفحول إلى تحقيق الحق من علم الأصول (ed. Vol. 1 1). بيروت: دار الكتاب العربي.
- العثماني, محمد تقي. (2013). بحوث في قضايا فقهية معاصرة (Vol. 2). دمشق: دار القلم.
- العدوي, محمد. (2014). بورصة الأوراق المالية في ميزان الشريعة الإسلامية (ed 1). اسكندرية: مكتبة الوفاء القانونية.
- العكيلي, عزيز. (2012). الوسيط في الشركات التجارية (ed 3). عمان: دار الثقافة لنشر والتوزيع.
- العنزي, عصام خلف صكوك المشاركة دراسة شرعية تطبيقية عملية.
- العيفة, عبد الحق, & زهر, بني عامر. (2014). دور الصكوك الإسلامية في تمويل مشاريع البنى التحتية دراسة حالة مشروع توسيع مطار 8 ماي 1945 الدولي بسطيف. Paper presented at the منتجات وتطبيقات الابتكار والهندسة المالية بين الصناعة التقليدية والصناعة المالية الإسلامية, جامعة فرحان عباس سطيف.
- الفيومي, أحمد. المصباح المنير (ed 2). القاهرة: دار المعارف.
- القره داغي, علي محي الدين. (2002). بحوث في الاقتصاد الإسلامي (ed 1). بيروت: دار البشائر الإسلامية.
- القره داغي, علي محي الدين. (2009). الصكوك الإسلامية وتطبيقاتها المعاصرة. مجلة مجمع الفقه الإسلامي الدولي, 2, 801-839.
- القره داغي, علي محي الدين. (b2009). بحوث في فقه البنوك (ed 2). بيروت: دار البشائر الإسلامية.
- الكاساني, علاء الدين. (2002). بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع (Vol. 7. ed 2). بيروت: دار الكتب العلمية.
- الكيلان, أسيد. (2011). تعهد الأمين المصدر للصكوك بشراء أصولها والموقف الفقهي منه. Paper presented at the ندوة مستقبل العمل المصرفي الإسلامي الرابعة, جدة.
- المجمع الفقهي الإسلامي. (2005). القرار الرابع من الدورة السادسة عشرة. المجمع الفقهي الإسلامي, , مجلة المجمع الفقهي الإسلامي, العدد العشرون.
- المرشدي, فهد. (2014). الصكوك أحكامها وضوابطها وإشكالاتها دراسة شرعية نقدية (ed 1). الرياض: كنوز إشبيليا للنشر والتوزيع.
- المشهداني, أحمد. (2005). شركات العقود في التشريع الإسلامي دراسة فقهية مقارنة. الإسكندرية: المكتبة الجامعي الحديث.
- النشمي, عجيل. (2009). الصكوك الإسلامية التوريق والتصكيك وتطبيقاتهما. مجلة مجمع الفقه الإسلامي الدولي, 2, 777-799.
- النووي, يحي. (1972). المنهاج (ed 1). بيروت: دار إحياء التراث العربي.

- النوي، يحيى. (1991). روضة الطالبين وعمدة المفتي (3 Vol. ed). بيروت: المكتب الإسلامي.
- اليحيى، بندر. (2017). إشكالات فقهية متعلقة بالصكوك الإسلامية، دراسة فقهية تطبيقية. مجلة الجامعة الإسلامية للعلوم الشرعية، 184، 284-366.
- اليميني، محمد. (2013). صكوك السلم دراسة فقهية مقارنة. مجلة الدراسات الإسلامية، 25(2)، 145-176.
- أمانة الهيئة الشرعية. (2013). الضوابط المستخلصة من قرارات الهيئة الشرعية لبنك البلاد (1 ed). الرياض: دار الميمان.
- أيوبي. (2017). المعايير الشرعية للمؤسسات المالية الإسلامية. المنامة: هيئة المحاسبة والمراجعة للمؤسسات المالية الإسلامية.
- باسل، الشاعر، & هيام، الزيداني. (2016). الأحكام والضوابط الشرعية لتداول الصكوك الاستثمارية الإسلامية. دراسات علوم الشريعة والقانون، 43(3)، 1252-1239.
- حامد، علي ميرة. (2008). صكوك الإجارة دراسة فقهية تأصيلية تطبيقية (1 ed). الرياض: بنك البلاد.
- حسن، يوسف. (2014). الصكوك المالية وأنواعها الاستثمار - الصناديق الاستثمارية الأوراق المالية والتجارية. الإسكندرية: دار التعليم الجامعي.
- حسين، حامد. (2009). انتقال عبء الإثبات في دعوى التعدي و التفريط إلى أمين. Paper presented at the المؤتمر الفقهي الثالث للمؤسسات المالية الإسلامية.
- حسين، حامد. (2019). صكوك الاستثمار الإسلامية. مجلة مجمع الفقه الإسلامي الدولي، 2، 541-635.
- حيدر، علي. (2003). درر الحكام شرح مجلة الأحكام (Vol. 1). الرياض: دار عالم الكتب.
- خليل، الجندي. (2008). التوضيح في شرح المختصر الفرعي لابن الحاجب (Vol. 7): مركز نجيبويه.
- دوايه، أشرف. (2009). الصكوك الإسلامية بين النظرية والتطبيق (1 ed). القاهرة: دار السلام.
- دوايه، أشرف. (2016). صناديق الاستثمار في البنوك الإسلامية بين النظرية والتطبيق (3 ed). القاهرة: دار السلام.
- رضا، أسعد الصكوك الإسلامية مدخل عام.
- رواس، محمد. (1999). المعاملات المالية المعاصرة في ضوء الفقه والشريعة (1 ed). بيروت: دار الفنائس.
- سعود، العنزي، & محمود، السرتاوي. (2012). صكوك المراجعة. المجلة الأردنية في الدراسات الإسلامية، 8، 211-235.
- سليمان، أبو داود. (2009). سنن أبي داود (3 Vol. ed). بيروت: دار الرسالة العالمية.
- صفية، أبوبكر. (2009). الصكوك الإسلامية. Paper presented at the المصارف الإسلامية بين الواقع و المأمول، دائرة الشؤون الإسلامية و العمل الخيري.
- عبد الستار، أبو غدة. (2001). مكونات الأسهم وأثرها على تداولها وضوابط القروض والفوائد في معاملاتهما. Paper presented at the ندوة البركة العشرين للاقتصاد الإسلامي، كوالالمبور.
- عبد الستار، أبو غدة. (2011). التعهدات الصادرة من مصدر الصكوك لحاملها. Paper presented at the ندوة مستقبل العمل المصرفي الإسلامي الرابعة، جدة.
- عبد الستار، أبو غدة. (2019). الصكوك الإسلامية (التوريق) وتطبيقاتها المعاصرة وتداولها. مجلة مجمع الفقه الإسلامي الدولي، 2، 675-732.
- عبد الستار، أبو غدة، & خواجه، عز الدين محمد. (2001). قرارات وتوصيات ندوة البركة للاقتصاد الإسلامي (1 ed): مجموعة البركة.

عبد الستار، أبو غدة، & وليد، بن هادي. (2015). أساسيات المعاملات المالية و المصرفية الإسلامية (1 ed.). رباط: دار الأمان للنشر و التوزيع.

عبد القادر، محمد. (2014). صكوك الوكالة بالاستثمار دراسة فقهية تأصيلية تطبيقية. جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، عبد الكريم، محمد. (2009). العملات المصرفية حقيقتها و أحكامها الفقهية (1 ed.). الرياض: دار كنوز إشبيليا للنشر و التوزيع.

عبد الملك، منصور. (2009). العمل بالصكوك الاستثمارية الإسلامية على المستوى الرسمي والحاجة إلى التشريعات الجديدة. Paper presented at the مؤتمر المصارف الإسلامية بين الواقع والمأمول، دبي.

عز الدين، عبد العزيز. (1991). قواعد الأحكام في مصالح الأنام (Vol. 2). القاهرة: مكتبة الكليات الأزهرية. عمر، محمد. (2013). المال واستخداماته بوصفه أصلا في إصدار الصكوك في سوق الأوراق المالية (1 ed.). دبي: جمعية دار البر.

عمري، آمال عبد الوهاب. (2017). الصكوك دراسة فقهية مقارنة (1 ed.). تونس: مطبعة تونس قرطاج. نظام عقود صكوك التمويل الإسلامي (2014).

فؤاد، محمد. (2019). الصكوك الإسلامية (التوريق) وتطبيقاتها المعاصرة وتداولها. مجلة مجمع الفقه الإسلامي الدولي، 2، 841-945.

Paper presented at the مجمع الفقه الإسلامي الدولي. (2010). توصيات ندوة الصكوك الإسلامية عرض و تقويم. الصكوك الإسلامية عرض و تقويم، جدة.

مجمع الفقه الإسلامي الدولي. (2012). قرار بشأن استكمال موضوع الصكوك الإسلامية. Retrieved from <https://iifa-aifi.org/ar/2348.html>

محمد، بن إبراهيم. (1978). فتاوى ورسائل سماحة آل الشيخ محمد بن إبراهيم، ت: محمد بن عبد الرحمن (1 ed. Vol. 7). مطبعة الحكومة: مكة المكرمة.

مسلم، الحجاج. (2006). صحيح مسلم (1 ed. Vol. 2). الرياض: دار طيبة للنشر والتوزيع. مشعل، عبد الباري. (2009). الصكوك الإسلامية (التوريق) وتطبيقاتها المعاصرة وتداولها. مجلة مجمع الفقه الإسلامي الدولي، 2، 637-973.

ميرة، حامد. (2011). ملكية حملة الصكوك وضماناتها. Paper presented at the ندوة البركة الثانية والثلاثون للاقتصاد الإسلامية، جدة.

ناصر، سليمان، & ربيعة، بن زيد. (2015). الصكوك الإسلامية كأداة لتمويل التنمية الاقتصادية ومدى إمكانية الاستفادة منها في الجزائر. Paper presented at the منتديات وتطبيقات الابتكار والهندسة المالية بين الصناعة التقليدية والصناعة المالية الإسلامية، جامعة فرحان عباس سطيف.

نجاه، بن يحكم. (2015). الضوابط الشرعية والأبعاد الاقتصادية لإصدار

وتداول الصكوك الإسلامية. جامعة الشهيد حمه لخضر،

نزيه، حماد. (2001). قضايا فقهية معاصرة في المال و الاقتصاد (1 ed.). دمشق: دار القلم.

هشام، أحمد. (2010). الصناديق والصكوك الإسلامية الاستثمارية دراسة فقهية تطبيقية. اسكندرية: منشأة المعارف.

- هيئة الفتوى والرقابة الشرعية ببيتك. (2014). الفتاوى الشرعية في المسائل الاقتصادية (1 5 Vol. ed). كويت: دار الضياع للنشر والتوزيع.
- هيئة الفتوى والرقابة الشرعية لسوق دبي المالي. (2014). معايير سوق دبي المالي لإصدار وتملك وتداول الصكوك. In صكوك المشاركة في الربح (2 Vol.). دبي: سوق دبي المالي.
- يوسف, محمد. (2015). مقترح لدعم المشاريع الاقتصادية الفلسطينية من خلال نموذج صكوك المشاركة. (المجستير), الجامعة الإسلامية بغزة,

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Paul Oslington – “Doğal Teoloji Olarak Politik Ekonomi” Adlı Kitabın Tahlili Hasan Atik¹**Öz**

“Dünya tarihinin biçimleyici iki büyük aktörü, din ve ekonomi olagelmıştır”¹ sözü, ilginç bir şekilde Neoklasik iktisadın yani çağdaş iktisat öğretisinin kurucusu Alfred Marshall’a aittir. İlginçtir; çünkü çağdaş iktisadi teori ve söylemler teolojiji/dini görmezden gelmiştir. Ana akım iktisatçılar, iktisadın başlı başına bir bilim olması yolunda ilahiyatı ve ahlakı, iktisat ilminden atılması gereken yük olarak görmüş; ilahiyat ve iktisat arasındaki bağlam ve ayrılık noktaları için tartışmalar ve çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda Paul Oslington’un “Doğal Teoloji Olarak Politik Ekonomi” adlı eseri, ilahiyat ve iktisat arasındaki ilişkilerin tarih içerisinde nasıl şekillendiğini ele almaktadır. Yazar, bu eserde özel olarak 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında Britanya’da doğal teolojinin bir disiplin olarak politik ekonomiyi nasıl şekillendirdiğini ve ayrıca politik ekonominin gelişim seyrini göstermiştir. Yazar, doğal teolojinin 19. yüzyıl içerisinde politik ekonomiye doğru genişlediğini, bu genişlemenin doğal teolojiji yok ettiğini ve politik ekonominin teolojiden tamamen ayrıldığını dönemin düşünürleri üzerinden incelemiştir.

JEL Sınıflandırması: P40; Z12; P16

*Doğal Teoloji Olarak Politik Ekonomi
Smith, Malthus ve Takipçileri*

Yazar : Paul Oslington
Çeviri : Hayreddin Soykan
Yayın Tarihi : 02.02.2022
Orijinal Adı : Political Economy as
Natural Theology: Smith
ISBN : 9786257312646
Dil : TÜRKÇE
Sayfa Sayısı : 286

¹ Marmara Üniversitesi İktisat Tarihi Doktora Öğrencisi,
Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü Araştırmacısı
E-posta: hasanatik20@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1136-7177>

Atıf/Citation: Atik, H. (2022). Paul Oslington – “Doğal Teoloji Olarak Politik Ekonomi” Adlı Kitabın Tahlili, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s.62-69.

• Geliş/Received - 06.11.2022 • Kabul/Accepted - 16.12.2022

"Dünya tarihinin biçimleyici iki büyük aktörü, din ve ekonomi olagelmıştır" sözü, ilginç bir şekilde Neoklasik iktisadın yani çağdaş iktisat öğretisinin kurucusu Alfred Marshall'a aittir. İlginçtir; çünkü çağdaş iktisadi teori ve söylemler teolojii/dini görmezden gelmiştir. Ana akım iktisatçılar, iktisadın başlı başına bir bilim olması yolunda ilahiyatı ve ahlakı, iktisat ilminden çıkarılması gereken yük olarak görmüş; ilahiyat ve iktisat arasındaki bağlam ve ayrılık noktaları için tartışmalar ve çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu bağlamda Paul Oslington'un "Doğal Teoloji Olarak Politik Ekonomi" adlı eseri, ilahiyat ve iktisat arasındaki ilişkilerin tarih içerisinde nasıl şekillendiğini ele almaktadır. Yazar, bu eserde özel olarak 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında Britanya'da doğal teolojinin bir disiplin olarak politik ekonomiyi nasıl şekillendirdiğini ve ayrıca politik ekonominin gelişim seyrini göstermiştir. Ayrıca, doğal teolojinin 19. yüzyıl içerisinde politik ekonomiye doğru genişlediğini, bu genişlemenin doğal teolojii yok ettiğini ve politik ekonominin teolojiden tamamen ayrıldığını dönemin düşünürleri üzerinden incelemiştir.

Kitabın odak noktası, 19. yüzyıl Britanyasındaki filozof ve düşünürlerdir. Kitabın ele aldığı doğal teoloji bakış açısı; 17-19. yüzyıl ortalarına kadar Britanya'da entelektüel hayatın örgütleyici çerçevesini sunan Bilimsel Doğal Teoloji geleneğidir. Burada belirtilmesi gereken husus, Bilimsel Doğal Teoloji Geleneği'nin Tanrı'nın varlığını ispatlamakla ilgili olmayıp "vahye dayanan yaratılış" doktrininin ve "ilahi inayet" anlayışının sosyal düzen bağlamında ele alınması ilkesine dayandığıdır. Çünkü yazara göre politik ekonomiyi bir disiplin olarak şekillendiren şey, ilahi inayet ve kudret doktrindir. Oslington, kitabının "giriş" kısmında, yaptığı çalışmanın amacını, literatüre katkısını, literatürde nereye oturduğunu, neye hizmet ettiğini, yöntemini ifade etmektedir. Yazarın ifadeleriyle bu kitap;

"İhmal edilen teolojik unsurları disiplinin tarihine yeniden yazarak, politik ekonominin bir disiplin olarak oluşumunun anlaşılmasını derinleştirmeyi amaçlamaktadır. Teolojik bağlam ve etkileri vurgulaması bakımından, politik ekonominin oluşumunun alternatif tarihine katkıda bulunmakta (dır)..." (s. 15)

Yazar, iktisat ve ilahiyat arasındaki güçlü bağı açıklamak ve bu bağı kurmak konusunda tarih ilmini tarafsız bir ilim olarak görmekte ve tarihi bu alandaki yeni çalışmalar için önemli bir başlangıç noktası olarak konumlandırmaktadır. Ayrıca, tarihi temeller üzerinden bulmuş olduğu iktisat ve ilahiyat irtibatını, düşünürlerin problematikleri ile ortaya koymaktadır. Doğal teolojinin ana sorularının, politik ekonomiyeye doğru genişlediğini göstermektedir.

Yazar, doğal teoloji ile politik ekonomi arasındaki düşünürler üzerinden kurduğu ilişkiyi "teodise" anahtar kavramı ile somutlaştırmaktadır. Teodise kavramı kitabın başlarında "ilahi adalet" olarak zikredilmekte fakat ilerleyen bölümlerde "ahlakî ilke" olarak değerlendirilmektedir. Çalışmada Hume, Bacon gibi düşünürlerin bulunduğu ilk dönem düşünürleri için teodise, teolojik bir bağlam içerisinde ele alınırken, erken modern dönemde ise toplumsal ve insanî bağlamda değerlendirilmiştir. Özellikle Adam Smith, Malthus, Ricardo gibi düşünürlerin toplumsal meselelerle ilgilenmesi ile birlikte "teodise" kavramı, teolojik ilkedен ziyade toplumsal problemlerin çözümünde kullanılan bir kavram haline geldiği dikkat çekmektedir. Paul Oslington için politik ekonominin ayrı bir bilim dalı olmasında "teodise" kavramının dönüşümü ön plandadır. Oslington'un bu görüşünü açıklamak için örnek vermek gerekirse; Oslington politik ekonominin ayrı bir bilim dalı olması konusunda "teoloji"yi dikkate alırken; Karl Polanyi ve Ayşe Buğra gibi isimler "toplum"u dikkate almışlardır. Hatta Ayşe Buğra, iktisadın felsefeden ayrılarak bağımsız bir disiplin haline gelişini ifade ederek Oslington'un tezini de kuvvet-

lendirmektedir. Karl Polanyi ise politik ekonominin geçirdiği dönüşümü toplumsal davranışlar üzerinden ele almıştır. Polanyi, “Aristotle Discovers the Economy” adlı makalesinde Aristo’nun tasnifi ile “geçimlik ticaret” ve “kâr amaçlı ticaret” ayrımının toplumu ve dolayısıyla ekonomiyi dönüştürdüğünü ifade etmiştir. “Büyük Dönüşüm” adlı eserinde ise, piyasanın genişlemesi ve -Hristiyanlıkta olduğu gibi- evrensellik iddiasıyla yeryüzünde yayılması düşüncesi ile ekonominin toplumdaki ayrıldığını aktarmaktadır. Polanyi, “Büyük Dönüşüm” eserinde, tıpkı Aristo’nun yaptığı tasnifin 19. yüzyıl versiyonunu oluşturmuş gibidir. İktisat, sosyal ilişkiler bütünü içinde ve ondan ayrılmayacak bir biçimde gömülüdür. Yani iktisat, toplumun bir parçasıdır. İktisadın metafizik yükten kurtarılıp ayrı bir disiplin olarak devam etmesi amacını taşıyan Joan Robinson’a göre ise, iktisat, teolojinin bir dalıdır ama sadece teolojinin bir dalı değildir. Feridun Yılmaz’ın iktisadın sosyal bilimler içerisindeki yerine dair tespitleri de önemlidir. Feridun Yılmaz, iktisadın sosyal bilimler içerisinde disiplinler sınırlarını en erken keskinleştiren ve meşruiyetini en erken kuran dal olduğunu ifade etmiştir. Bu durumu şu düşünce ile kuvvetlendirmektedir. Batı bilim tarihinde ifade edilen “birey”in tek başına, kesin hatlı bilimsel bir tip sunmadığına; ancak iktisadın bu “birey”i matematik dilde eylemini ifade edebilecek bir konumda olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu yüzden Batı’da, iktisadın taşıdığı felsefi yükten arındırılması gerektiği düşüncesi hakim olmuştur. Metin Sarfati’ye göre iktisat, Batı bilim tarihi içerisinde “birey”in yükselişi ile birlikte kendi alanını özerkleştirmiş ve sonra da diğer sosyal bilimlerden bağımsızlaşmıştır. Kısaca, iktisat ve bilimsel otorite birbirlerinin eksiklik ve zayıflıklarını kapatarak birbirlerini beslemiş ve kendi alanlarını sağlamlaştırmıştır.

Oslington, iktisadın kendi alanını oluşturması ve doğal teolojiden ayrılması durumunu “teodise” kavramının dönüşümü üzerinden açıklamaktadır. Teodise kavramı, politik ekonominin doğal teolojiden ayrılması yolunda önemli bir anahtar kavramdır. Düşünürler, toplumsal problemlerle başa çıkmak için “teodise” üretmişlerdir. Teodisenin üretildiği başlıca problemler, kitabın ana temaları olarak işlenmiştir. Kitap, Tanrı’nın iyiliği ve kudreti ile iktisadi ızdırıp ve kötülükleri uzlaştırma mücadelesinin teodiseleri ürettiğini gösterdiği gibi, politik ekonominin takip ettiği dönüşümü de açıklamaktadır. Düşünürlerin ele aldığı Tanrı’nın inayeti ve iyiliği, kötülük ve ızdırıp gibi kavramların dönüşümü, kitabın amacını ve seyrini de göstermektedir.

Çalışmada incelenen yazarların bulunduğu ortak nokta, “ilahi inayet” ve “ilahi kudret” altında “yaratılış”la desteklenen uyumlu bir toplumsal ve iktisadi düzen fikrini tartışmalarıdır. Bu sebeple teoloji unsurunun politik ekonominin oluşumunu anlamadaki önemi pekiştirilmektedir. Yazar, doğal teolojinin önemini, Adam Smith’in ilgisinin Isaac Newton’a ulaşması ile de vurgulamaktadır. Bu durum, sosyal bilimler içerisinde iktisadın, doğa kanunlarına ve fizik bilimine uyarlanmasını göstermesi bakımından önemlidir. Yani bu örnekle birlikte, daha önce de ifade edildiği gibi iktisat, bilimsellik kriterlerine en erken uyum sağlayan sosyal bilim dalıdır. Oslington, dönemin doğal teologlarının meselelerinin iktisadi meselelere nasıl yöneldiğini göstermektedir.

Oslington, 18. ve 19. yüzyıl Britanya’sındaki aydınların iktisadi düşüncelerinin arkasında yatan doğal teoloji ve din anlayışlarının iktisadi düşüncedeki etkilerini A. Smith ve Malthus takipçileri üzerinden ele almaktadır. Dönemin entelektüel tartışmaları bu iki düşünürün teoloji ve iktisat birikimi ile şekillenmiştir. Kitapta Adam Smith ve Robert Malthus’un teodiseleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmakta; bu sebeple İngiliz ve İskoç Aydınlanmasındaki düşünürlerin tartışmaları değerlendirilmektedir. Yazar, Adam Smith’i “Doğal Teolog” olarak anmakta, Malthus’un prensiplerini ise “Doğal Teoloji ve Politik Ekonominin Doğuşu” başlığı altında ele almaktadır. Bu iki düşünürün iki ayrı başlıkta ele alınmasının

BOOK REVIEW / KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

sebebi, politik ekonominin doğal teolojiye karşı nerede durduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu iki aktörün ayrı bir şekilde ifade edilmesi tutarlıdır, fakat etki bakımından ikisinin birlikte önemsenmesi dikkate değerdir. Zira Anthony Waterman'ın da belirttiği üzere Neoklasik iktisat olarak ifade edilen ana akım iktisat, Batı toplumunu birbirine bağlayan ve toplum üzerinde otorite kuran Hristiyan teolojisinin yerini almıştır. Oslington'un iktisadi düşünce tarihini değerlendirmesini farklı kılan şey, Adam Smith'i doğal teologlar arasında değerlendirmesi ve Malthus'u politik ekonominin doğuşu açısından ele almasıdır. Oslington, her ne kadar bu düşünceyi açıkça ifade etmemiş olsa da kitabın ana başlıkları ve içeriği açısından bu şekilde anlaşılabilir. Malthus, Oslington'a göre politik ekonomi ile doğal teoloji arasındaki gerginliği artıran tartışmalara sebep olmuştur. Oslington'un Malthus etrafında yaptığı çalışma bu düşünceyi oluştursa da Malthus'un doğal teoloji içerisinde değerlendirilebilecek yorumlar da bulunmaktadır. Bu bağlamda politik ekonominin bağımsızlaşmasında Ricardo'nun etkisini zikreden ve Malthus'u da ahlak üzerinden değerlendiren yorumcular bulunmaktadır. Bütün yorum ve tartışmalara rağmen, genel olarak politik ekonomi, bir disiplin olarak Adam Smith ile başlatılmaktadır. Smith'in arkadaşı David Hume'a göre Smith'in Milletlerin Zenginliği eseri, "doğurduğu sonuçlar itibariyle o zamana kadar yazılan kitaplar arasında muhtemelen en önemlisi"dir. Bu eser, kaotik bir dünyada düzenin nasıl gerçekleşeceği sorununa açıklama getirmeye, toplumları zenginleştirecek olan doğal yasanın bulunmasına yönelik olmak itibariyle doğal teolojiden ayrılmaktadır. Gülten Kazgan'a göre ise politik ekonomi, Adam Smith'ten çok önce merkantilizm döneminde başlamıştır. Ona göre, "feodalitenin ideolojisini yansıtan Ortaçağ kilise öğretisinden sonra merkantilizm, toplum bilimlerinde Tanrıbilimden bağımsızlaşma aşamasını" oluşturmaktadır. Oslington, politik ekonomi düşüncesinin doğal teolojiyi dönüştürürken ayrı bir bilim olarak evrilişini Adam Smith ve Malthus ile başlatmaktadır.

Oslington, Adam Smith'in doğal teoloji ile bağlantılı okunması üzerine üç gerekçe sunmaktadır; görünmez el, teodise ve gelecek umudu. Adam Smith'in düşüncesinin oluşumunu detaylı bir şekilde işleyen yazar, Adam Smith'in "görünmez el" tasavvurunu Isaac Newton'un "ilahi faaliyet ve inayet" teorileri ile ilişkilendirmektedir. Smith, eserlerinde "görünmez el" kavramını çeşitli anlamlarda kullanmış olmakla birlikte bu kavramların ortak yanı, "düzen için ilahi el" ve "Tanrı'nın inayeti" olduğu yönündedir. "Görünmez El", Astronomi Tarihi kitabında "Tanrı'nın kainattaki faaliyeti ve kanunu"; Ahlakî Duygular Kuramı kitabında "şahsî çıkar ile toplumsal iyiliğin birlikte oluşan düzeni"; Milletlerin Zenginliği kitabında ise "ülkeler arasında ticari düzeni sağlayan faaliyet" olarak görülmektedir.

Doğal teolojinin politik ekonomi ile ilişkisini sorgulayan ve teodise üretmek konusunda önemli bir yere sahip olan bir diğer isim Malthus'tur. Malthus, dünyadaki kötülük ve ızdırap probleminde yönelik getirdiği cevap ile teodise üretmektedir. Malthus, dünyadaki hayatın başka bir hayat için imtihan olduğunu söyleyen Butler ve Paley'den ayrılarak; hayattaki asıl gayenin insan zihninin geliştirilmesi olduğunu ifade etmiştir. Malthus, insan zihninin başlangıçta durağan olduğunu ve gelişmek için bir dürtüye ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür. Malthus'a göre, zihni oluşturmak için hareket, hareket için de kötülük gereklidir. İktisadi ızdırap, gıda kaynaklarının sınırlılığı her ne kadar kötü olsa da Malthus'un görüşüne göre Tanrı'nın iyiliği ile uyum sağlamaktadır. Malthus'un bu teodisesi, nüfus teorisi ile birleşmiştir.

Smith'in şahsî çıkar ile toplumsal iyilik ve Malthus'un iktisadi ızdırap, kötülük ile insanın zihni gelişimi vurgusu, Tanrı inayeti ile uyum içindedir. Adam Smith'in "görünmez el" kavramı, teolojik bir anlamla ortaya çıkmakta ve kendi döneminde de o anlamı taşımaktadır. Bu kavram zamanla teolojik zemin örgüsünden kurtulmuştur. Ancak Malthus'un teodisesi çok tartışılmıştır ve nüfus teorisiyle bir-

likte teoloji anlayışına eleştiriler getirilmiştir. Malthus'un teodisesi, insanın ızdırabıdır; bu, toprağın üretkenliği ile insanın üremek için doğal arzusu arasındaki uyumsuzluktan doğan masum ızdıraptır. Ancak bu teodise, daha sonra revize edilmiştir. Malthus zamanında nüfus artışını kontrol etmek için evliliğin geciktirilmesi gibi ahlakî kısıtlamalar getirilmiştir. Malthus da buna dayanarak, ahlakî kısıtlamaya uymayanlara Tanrı'nın ceza vereceğini eklemiştir. Revize ettiği bu yeni teodisede, nüfus artışına sebep olanların Tanrı'nın sistemine kast etmesi sebebiyle cezalandırılacağı eklenmiştir. Görüldüğü gibi toplumsal ve iktisadî gerçeklik, teolojik yöntemlerle temellendirilmektedir.

Malthus'un nüfus teorisini, John Bird Sumner ve Malthus'un öğrencisi Thomas Chalmers geliştirmiştir. Bu yeni eleştiri ve eklemeler, doğal teolojinin konumunu ve politik ekonominin gelişimini göstermesi açısından önemlidir. Çünkü Sumner'in eklemeleri, nüfus teorisine ilişkin teolojik fikirlerden uzaklaşıp, teolojinin ikincil etkilerini ele almaktadır. Yazara göre de bu, teolojinin politik ekonominin gelişimini uyarmasına yönelik bir örnektir. Sumner'e göre, kıtlık, iş bölümünü teşvik etmekte ve dolayısıyla kıtlığın doğurduğu baskı ile servet ve zenginlik temin etmekte kamçılayıcı bir rol oynadığı ifade edilmektedir. Sumner, kıtlığın uluslar arasında iletişim ve değiş tokuş ürettiğini, sanat ve ilerleme sağladığını ve zenginlik doğurduğunu ifade etmektedir. Oysa Smith teodisesinin böyle bir tetikleyici kuvvete ihtiyacı yoktur ve iş bölümü piyasalar genişledikçe kendiliğinden gerçekleşir. Yazarın bu tespitleri, doğal teolojinin politik ekonomiyle arasının açıldığına işaret olarak görülmektedir. Malthus'un öğrencisi Chalmers'e göre ise, insanın nihai varış noktasının imtihan yeri olduğu ve dolayısıyla Tanrı'nın faaliyetinin ve bir gayesinin imtihandaki öğrencileri hazırlamak olduğu gibi insanın eğitilmesi fikri bulunmaktadır. Chalmers'in farklılığı, Tanrı'nın insan tabiatını yaratmadaki rolünü vurgulaması ve Tanrı'nın inayetini hükümet faaliyetlerinden ziyade piyasada görmesidir. Chalmers'in kıtlık ve doğum üzerinden geliştirilen problemlere çözüm getirdiği şey, halkın ekonomik bakımdan eğitilmesi olmuştur.

Yazara göre, ne Malthus ne JB Sumner ne de Chalmers, iktisadi ızdırıp ve teodise konusundaki açıklamalarında, kendilerinden önceki düşünürlerden daha başarılı olamamışlardır. Bu problemin çözümü de kendilerinden sonra gelen politik ekonomistlere kalmıştır. Bu durum, politik ekonominin ayrı bir bilim olmasını daha da ilerletmiştir.

Yazar, Smith ve Malthus'un fikirlerini tartıştığı önceki bölümlerden farklı olarak, yeni bölümde doğal teoloji ile politik ekonomi arasındaki gerginliği ve politik ekonomideki ilerlemeyi ele almaktadır. Malthus, bu gerginliği artıran tartışmaları sunması sebebiyle Adam Smith gibi tamamen ve sadece doğal teoloji içerisinde zikredilmemiş, sadece politik ekonominin oluşumundaki etkisi ile konu edinilmiştir. Bu bölümden itibaren "politik ekonominin kendine yeterliliği ve kendi sınırları dışına taşması" argümanına yönelik eleştiri ve çalışmalar dikkat çekmektedir. Bu bölümde Richard Whately, William Whewell, Nassau Senior, J. H. Newman gibi isimler yer almaktadır. Bu isimlerin hayatı ve iktisadi görüşlerini vermek, maksadı aşacağı için doğal teoloji ile politik ekonomi arasındaki irtibata değinmek gerekmektedir. Bu bağlamda Newman'ın Senior'a yönelik yazısından yapılacak alıntı, kitaptan alınmak istenen mesajı verecek niteliktedir;

"Servet, servet arayışına bağlıdır; eğitim servete bağlıdır; bilgi eğitime bağlıdır; Din de bilgiye bağlıdır; dolayısıyla din, servet arayışına bağlıdır."(s. 159)

Yazara göre, Newman'ın burada göstermek istediği şey; Senior'un serveti teşvik edici olarak politik ekonominin ahlaki bir niteliği olduğu argümanınının, politik ekonominin gerçek sınırlarını aşıp, ahlak

BOOK REVIEW / KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

ve teoloji alanlarına taşmasıdır. Senior, servet peşinde koşmayı olumlu bir şey olarak değerlendirmekte ve politik ekonomiyi ahlaki bir bilim olarak değerlendirmektedir. Newman ise Senior'un bu yorumunu problemli görmektedir. Çünkü, hakikatten bahsedilmesine rağmen bunun hakikatin tamamı olmamasıdır. Newman politik ekonomi alanındaki hakikatin geniş ve bütünlüklü bir hakikat olduğu yönündeki zannını eleştirmektedir. Çünkü bir alandaki hakikatin "doğrulanmaları, tamamlanmaları ve düzeltilmeleri için, yine hakikat olarak kabul edilen başka hakikatlerle onların çıkarımlarının karşılaştırılmasının şart olması" gerekir. (s. 160) Zira "teolojiye aldırış etmeden, aşırı, savurgan, yıkıcı bir biçimde doğruluğu iddia edilirse bu doğrunun devasa bir balona dönüşüp patlaması kaçınılmazdır." (s. 160) Nitekim bu balon (politik ekonomi) şişirilerek (teolojiden uzaklaştırılarak) patlatılmıştır.

Whately'nin politik ekonomi ile teoloji arasındaki ilişkiye dair ifadeleri de iki ayrımı açıklamak konusunda önemlidir. O dönemde politik ekonomi, dine düşman olarak görülmekte ve Jeremy Bentham ile James Mill tarafından kendi ateist reform programlarını desteklemek için kullanılmaktadır. Yazarın tespitlerine göre Whately'nin bu dönemdeki her bir bilim alanını diğerinin gayrimeşru tecavüzünden uzak tutup izole etmesi tek başına gerçekleştirdiği bir başarı olmuştur. Whately'e göre politik ekonomi, temeli gözlem ve şuurdan çıkarılan bir kısım genel önermedir.

William Whewell ise iktisatçılar arasında matematiksel iktisada erken dönemde katkı yapan bir isimdir. Teodise sorununa çözüm üretmeye çalışmış, iktisat yazıları Britanya doğal teoloji arka planına sahip bilimsel projenin parçaları olarak dikkate alınmıştır. Whewell, politik ekonomi için doğal teoloji çerçevesinin akla yatkınlığını eleştirmiş ve 19. yüzyılın ortalarında bu iki bilim dalının (politik ekonomi ve doğal teoloji) ayrılmasını sağlamıştır. Whewell, çağdaş bilimi, teolojiyle uzlaştırmaya çalıştığı bir dizi vaaz vermiş olmasına rağmen bunda başarılı olamamıştır. Whewell, o zamanki politik ekonomi biçimlerinin Hristiyan teolojisiyle uzlaştıramayacağını ve politik ekonominin teolojik olarak çerçevelenmiş tümevarım yöntemlerine yönlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Whewell'in teoloji ve politik ekonomi ile ilgili yöntem tartışmaları hakkındaki yorumu, Tanrı'nın sosyal dünyayı idare şekliyle fiziki dünyayı idare şeklini birbirinden ayrılmasına yol açmış olabilir. Yazar, bu konuda oldukça ayrıntılı bir şekilde Whewell'in vaazlarını kritik etmektedir. Whewell'in yöntem tartışmalarının yanı sıra konumuz itibarıyla önemli olan kısmı ele almak gerekir.

Whewell'in politik ekonomi açısından eleştirileri, Malthus'un teodisesi ve Ricardo'nun rant teorisi üzerinden ilerlemektedir. Whewell, Ricardo'nun görüşlerindeki sosyal çatışmaya yönelik çok genel imaların Britanya halkı için ilahi inayetin tedarik edici olacağı fikrinin yeterliliği üzerine yapılan olumsuz yorumların farkındadır. Whewell'in matematiğe başvurma sebebi de Ricardo'nun teorisi sebebiyle olmuştur. Whewell, Ricardo ve Malthus'un ilk çalışmalarına da karşı çıkarak, çağdaş bilim olarak politik ekonomi alanındaki yeni görüşlerin de ahlaki ve teolojik olduğunu vurgulamıştır.

Whewell'in Ricardocu politik ekonomi ile Malthus'un nüfus teorisi hakkındaki görüşleri, teoloji, politik ekonomi ve bilim açısından önemlidir. Yazarın tespitlerine göre Whewell'in düşüncesi, henüz olgunlaşmamış çıkarımlar yapmanın bilim ve inancı baltaladığı şeklindedir. Whewell'e göre olgunlaşmamış çıkarımlarda tehlikeli olan şey, hem Ricardo'nun rant teorisini hem de Malthus'un nüfus teorisini doğanın bereketini hafife alıp sosyal sınıflar arasındaki çatışmanın şiddetini abartması ve doğal teolog bilim insanlarının diğer alanlarda akla yatkın teodiseler inşa etmelerine imkan sağlayan delil çeşitlerini üretmekte başarısız olmasıdır.

Teoloji, Whewell ve Whately'nin politik ekonomisinin metodunu ve muhtevasını etkilemiştir. Yazarın tartışmalarına göre; Whately, kötülük problemini (teodise) çözülemeyen olarak görmüş, Whewell ise kötülük problemini diğer bilimlerle birlikte çözmekte daha umutlu davranarak hareket etmiştir. Whewell'in politik ekonomiyi teoloji ile uzlaştırma amaçlı denemesi yazara göre başarısız kalmıştır. Bu durum, doğal teolojinin bitişini de hazırlamıştır. Yazara göre doğal teolojinin bitışı ile birlikte politik ekonominin doğal teolojiden ayrılışını açıklayan belli başlıklar vardır;

1. Kilise ve Akademi Siyaseti
2. İktisadın Bir Bilim Olarak Olgunlaşması
3. Sekülerleşme

Yukarıdaki başlıklar, ilgili dönemde politik ekonominin ayrı bir bilim dalı olmasında ve doğal teolojinin önemini yitirmiş olmasında etkindir. Bu konuda iktisat felsefesi alanında çeşitli yorum ve görüşler tartışılmıştır. İktisadın bir bilim olması yolunda ilerleyebileceği ümidini taşıyan Joan Robinson, ahlak probleminin hiçbir zaman çözümlenemeyecek bir anlaşmazlık konusu olduğunu ve bu sebeple iktisadın, metafiziğin çürümüş kalıntıları altında kalmaması gerektiğini ifade etmiştir. Oslington'un bu konudaki düşüncesi, yani doğal teoloji ile iktisat arasında kurduğu ilişkide geleceğe yönelik öngörü ve teklifleri ilerleyen kısımlarda açıklanacaktır. Ancak öncelikle yazarın, doğal teolojinin çöküşüne dair bulgularını aktarmak gerekir. Yazar, doğal teolojinin çöküşünü açıklamak için önemli faktörlere değinmektedir;

1. David Hume, doğal teolojinin merkezi tasarım argümanı olan Paley'in tasarım argümanını ciddi biçimde eleştirmiştir.
2. Darwin'in Türlerin Kökeni adlı eseri ile birlikte doğal seleksiyon yoluyla evrim teorisinin Hristiyanlıkla uyumsuzluğunu da etkili görmektedir. Fakat yazar, bunun ikna edici ve bir anda gerçekleşen bir şey olmadığını iddia eder.
3. Bilimin artan profesyonelleşmesi; uzmanlaşmaların arttıkça bilim ile doğal teoloji arasındaki bağın da kopması ve doğal teolojinin gereksiz hale gelmesi durumudur. Doğal teolojinin temelini bozan şey, sadece yerleşik Anglikan kilisesi dışından kaynaklanan muhalefet değil, aynı zamanda Oxford hareketinden sonra kilisenin de kendi içine dönmesi ve bilim alanında geniş çaplı projelerle eskisi kadar ilgilenmemesi söz konusudur.
4. Doğal teolojinin kendi kendini tahrip ettiği görülmektedir. 19. yüzyıl Britanyası'nda doğal teolojiden Tanrı'nın varlığını ve iyiliğini göstermesi beklenmiş ve doğal teoloji bu konuda yetersiz kalmıştır. Bilimsel doğal teolojinin, Tanrı'nın varlığının ve iyiliğinin akli bir ispatı olarak yanlış yorumlanması, teolojinin kırılmasını beraberinde getirmiştir. Ayrıca doğal teolojinin ekonomik ızdırapla baş edememesi yani yeterli teodise sağlayamaması da söz konusudur. Doğal teolojinin politik ekonomi gibi bir bilimde yararsızlaşması, daha geniş çerçevede diğer bilimlerde verimsizliğini de pekiştirmiştir.

Doğal teolojinin bitışı ile ilgili başlıklar ve politik ekonominin doğal teolojiden ayrılmasını açıklamakta kullanılan faktörler birlikte değerlendirildiğinde birbiriyle ilişkili olduğu görülecektir. Yazarın da tezi; "doğal teolojinin ölümünün, politik ekonomiyi, kendisini teolojiyle bütünleştiren çerçeveden mahrum bıraktığı ve bu bütünleştirici çerçeve kaybının da iktisadın ilahiyattan ayrılması demek olduğudur" (s. 229) şeklindedir.

Ele alınan bu kitap, politik ekonominin, Britanya'da 18. ve 19. yüzyılların başında daha büyük bir doğal teoloji çerçevesine gömüldüğünü ve oradan beslendiğini iddia etmektedir. Ancak zamanla ilahiyatın sahip olduğu kültürel gücün artık kalmadığı ve dolayısıyla iktisadın ilahiyattan koptuğu görülmektedir. İktisat ve ilahiyat yollarını bu şekilde ayırmıştır. Yazarın bu iddiasının tarihî ve teolojik olarak bulguları ifade edilmiştir.

Oslington, bu eserinde doğal teolojik politik ekonominin kurtuluşu için çeşitli varsayımlarda bulunmaktadır. Öncelikle doğal teoloji ile politik ekonomi arasındaki ilişkiyi yeterli değerlendiremeyen düşüncülerin eleştirilerine cevap vermekte ve gelecekteki iktisadi düşünce varsayımlarında bulunmaktadır. Tasarım argümanının Paley versiyonunun, doğal teolojinin tek versiyonu olmadığını da ifade ederek bu konudaki yargıları çürütmektedir. Buna ek olarak Darwin'in Türlerin Kökeni eserinden sonra doğal teolojik politik ekonominin evrimci düşünceyle bağlantı kurmasının doğal teolojinin kurtuluşu için önemli olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca iktisat ve ilahiyatın çağdaş bir ilişkisi için yazarın öne sürdüğü çerçeveler bulunmaktadır. Ayrıca bazı bilim ve ilahiyat çevrelerinin doğal teolojiye olan ilgisinde canlanma gördüğünü iddia etmektedir. Yazara göre iktisat ve ilahiyat arasındaki ilişkide yenilenmenin hangi çevrelerde olacağına yönelik tespitleri şu şekildedir;

Yazar, Post-Darwinci evrimci bir doğal teolojinin iktisat ile ilişkisi bakımından verimli olunacağını varsaymaktadır. Ayrıca doğal hukuk, teoloji ve ahlak gibi diğer disiplinler arasında bir köprüünün tekrar kurulabileceğini ifade etmektedir. "Reformcu gelenekte ortak lütuf doktrini"nin iktisat ve ilahiyat için umut verici ve bütünleştirici çerçeveyi sağladığını iddia etmektedir. Çeşitli Ortodoks yazarlarının "ilahî hikmet doktrini"nin iktisat ve ilahiyat için bütünleştirici çerçeve sunduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda bu doktrinde piyasa ekonomisinin teolojik anlamını araştırma potansiyeli bulunmaktadır. Ayrıca yazarın "pnömatooloji" olarak adlandırdığı "Kutsal Ruh'un işleyişi" anlayışı, iktisat ve ilahiyat için verimli bütünleştirici teolojik temadır. Bu açıdan ekonomik ve toplumsal problemlere verilecek inançlı ve verimli cevaplar, kişilerde somut bir hal alacak ve bu sayede problemlerin çözümü, bağlamına göre değişecektir. Bu düşüncelerle yazar, iktisat ve ilahiyat entegrasyonun, insanlarda, kurumlarda ve siyasi bağlamlarda gerçekleştiğini düşünerek tekliflerin dikkate alınması gerektiğini ifade etmektedir. (s. 231-235)

Kaynakça

Paul Oslington, Doğal Teoloji Olarak Politik Ekonomi Smith, Malthus ve Takipçileri, Çeviri: Hayreddin Soykan, alBaraka Yayınları, 2022, s. 218.

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

**İslam İktisadı Açısından
Bütüncül Fayda Teorisi**Esmâ Nur Atasoy¹**Öz**

Değerlendirmeye konu olan kitap, Yusuf Dinç'in 2018 yılında araştırma sürecine başladığı, İslam iktisadına teorik bir içerik üretme ve ihtiyacı giderme gayretinde yürütülmüş bir çalışmadır. Son dönem de İslam iktisadı alanına artan rağbet ile, birçok çalışma ortaya çıkmıştır. Bu çalışma ise fayda kavramını merkeze alarak, İslam iktisadı bakış açısıyla yeni bir boyut kazandırmaktadır. Kapitalizmin bölüşüm problemine gayret ilkesi ile çözüm önerisi getirmekte; büyüme ve kalkınma temelinde yeniden ele alınması yönüyle de diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

JEL Sınıflandırması: P19; D61; Z12

Büyüme ve Kalkınma Temelinde İslam İktisadının Fayda Risalesi

Yazar : Yusuf Dinç

Yayın Tarihi : 2020

Yayıncı : İktisat Yayınları

ISBN : 9786257015110

Dil : TÜRKÇE

Sayfa Sayısı : 73

¹ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Uluslararası Finans ve Katılım Bankacılığı Yüksek Lisans Öğrencisi

E-posta: esmaatasoy69@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8671-3105>

Atıf/Citation: Atasoy, E.N. (2022). İslam İktisadı Açısından Bütüncül Fayda Teorisi, *Maruf İktisat İslam İktisadı Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s.70-74.

• Geliş/Received - 18.11.2022 • Kabul/Accepted - 17.12.2022

BOOK REVIEW / KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

Değerlendirmeye konu olan kitap, Yusuf Dinç'in 2018 yılında araştırma sürecine başladığı, İslam iktisadına teorik bir içerik üretme ve ihtiyacı giderme gayretinde yürütülmüş bir çalışmadır. Son dönem de İslam iktisadı alanına artan rağbet ile, birçok çalışma ortaya çıkmıştır. Bu çalışma ise fayda kavramını merkeze alarak, İslam iktisadı bakış açısıyla yeni bir boyut kazandırmaktadır. Kapitalizmin bölüşüm problemine gayret ilkesi ile çözüm önerisi getirmekte; büyüme ve kalkınma temelinde yeniden ele alınması yönüyle de diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Fayda Risalesi, Kapitalizmin motivasyonları ve gelişim evreleri vasıtasıyla günümüze kadar ki varlığını sorgulayarak, büyüme ve kalkınma ilişkisini fayda temelli bir zeminde ele almaktadır. Kapitalist model tanımlamalarını (bencil işleyiş, ucuz bir kurgu, esirgeme modeli vb.) yaparak, esirgeme sorununu tartışma düzleminde açıklamaktadır.² Sistemde esirgenen nokta, kalkınmanın barış sağlayıcı bir güç olması için lütuf gibi sunulmasından kaynaklanmaktadır. Bu lütfun temeli de, kapitalistin kendi kontrol alanını oluşturmaması ve sistemi müdahaleye kapatmasından gelmektedir. Tam bu noktada büyümeye odaklanan sistem; fayda, gayret, bölüşüm, sürdürülebilirlik vb. olguları kaçırmaktadır. Büyüme sadece kapitalistler için gerçekleşmekte ve bu süreçte etrafında birçok iktisadi profil oluşmaktadır. (Alıcı, işçi vb.) Bu iktisadi profillerin ihtiyaçları kalkınma faaliyetleri ile sağlanmaktadır. Kısacası topluma sunulan çıktı, kalkınmadır.³ İşte bu noktada eser, büyüme ve kalkınmanın yol ayrımına "gayret" ilkesini koyarak bu ayrışmaya engel olmayı hedeflemektedir. Gayret ile birey-toplum ilişkisini çevreleyecek bir fayda temini sağlayarak, sürdürülebilir bir kalkınmanın imkânından bahsetmektedir.

Yazar, kitabın giriş bölümünde bu araştırma sürecinde başvurduğu eserleri homoeconomicus, kıtlık, refah, hayvansal güdüler, rasyonel- irrasyonel kavramların ışığında okumaktansa; İslam'ın disiplinleri (Kur'an, Sünnet, Fıkıh, Kelâm vb.) bağlamında okuyacağını belirtmektedir. Yazar, böylece kapitalizmin tavsiyesine ve Adam Smith'in müreffeh bir toplum olamayacağı iddiasına⁴ karşın, İslam iktisadı bakış açısıyla fayda-zaman ekseninde hareket ederek, yeni bir öneri getirmeye çalışmakta ve ana-akım iktisattaki iddiaların aksini söylemektedir. Dinç, kitap boyunca bu yaklaşımını koruyarak ele aldığı konulara iki boyutlu yöntemle değerlendirmeler yapmaktadır.

Kitap üç ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; "Büyüme ve Kalkınma İlişkisi", "Haz, Tatmin ve Fayda Teorisi", "Gayret Maksimizasyonu" şeklinde sıralanmaktadır.

Birinci bölümde kapitalizmin merkeze aldığı büyüme dinamiğinin, beraberinde getirdiği bölüşüm ilkesine engel teşkil ettiğini, bu sebeple sınıfsal farkın daha da derinleştiği bir sistem oluşturduğunu söylemektedir. Marx'ın bölüşüm önerisine karşı anarşizm oluşturması sebebiyle eleştiri getiren yazar, Smith'in kapitalizm algısını da "toz pembe bir dünya ideolojisi" olarak belirtmiştir.⁵ Yazar, sadece kapitalistin büyümesi mantığıyla hareket etmenin, Merkantilizm döneminde de tüccarları odak noktasına aldığından bahsetmektedir. "Devlet-kapitalist-işçi" üçlüsünde işleyen sistemin, sırasıyla vergi alma, mevcut çalışmayı koruma ve vergi ödeme sonuçları ile bütünleştirerek çalışma şeklini izah etmektedir. Bu üç aktörün sistemden memnuniyeti, kapitalistin cüzi bir miktar vergi ödemesi ile ekonomik sistemde kalışı ve bu nedenle çalışan kesiminde iş hayatını sürdürebilmesinden kaynaklanmaktadır. Verginin ise devlete ulaşmasıyla, üç aktör arasındaki mekanizma işlemektedir.⁶ Meselenin devamında bölüşüm krizi karşımıza çıkmaktadır. Üre-

² Bilgi için bkz. 1-6 s.

³ Bilgi için bkz. 3 s.

⁴ Bilgi için bkz. 4s.

⁵ Bilgi için bkz. 8s.

⁶ Bilgi için bkz. 9s.

tim ve tüketim birlikteliğinin önemini vurgulayan yazar, bölüşüm krizinin temel nedeninin bu faktörlerin ayrıştırılmasına bağlamaktadır. Bölüşüm tartışmasını, enflasyon çerçevesinde analiz ederek, İslam toplumlarında faizin kabul görmüşlüğü'nün bir sebebi olarak sunmaktadır. Daha sonra da enflasyondaki aşırı dalgalanmaların kabul görmüşlüğü tartışmaya açılmaktadır. Ek gelirler ile meşrulaştırılan enflasyonun yapay bir sonuç olduğunun da ısrarla altını çizmektedir.

Mevcut ekonomik sistemde beklenen, kalkınmanın finansal destek ile büyümeye dönüşmesidir. Ancak yapılan ampirik çalışmalar durumun böyle olmadığını kanıtlamakla kalmayıp, aslında bir "toksik finansallaşma"⁷ oluşturarak, sistemi daha da çıkmaza sürüklediğini ortaya koymaktadır. Kalkınmanın büyümeyi sağladığı tezi, problemlili bir bakış açısıdır. Çünkü klasik iktisat teorisinde kalkınmanın anlamı maddi gelişim boyutuylaadır. Bu bakış açısının altında ise, kapitalist ahlak ve faydacılık bulunmaktadır. Bu nedenle yazar, kalkınmayı özellikle toplumsal stresi yönetmede insanlara sunulan bir lütuf olarak tarif etmektedir.⁸ Yazar, "İnsan için çalışıp didindiğinden başkası yoktur!" (Necm, 53;39) ayetinden hareketle büyüme olgusunun ölçüsünü gayret ile sınırlandırmaktadır. Bu tespitini bir bakış açısı olarak değil; gerçeğin bu yönde olduğu ve çalışmanın çift yönlü fayda sağlaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bölümün son kısmında büyüme ve kalkınma bütünlüğünü okuyucuya sorgulatarak aralarındaki farkı ekonomide stres yönetimi bağlamında ele alan yazar, kalkınmanın aracı vasfından dolayı kapitalizmin bir sorunu olduğuna tekrar dikkat çekmektedir. İslam'ın iktisadi inkişafında, çalışmanın gayret ile anlamlandırıldığını ayet-i kerimeler ile temellendirmekte ve insanların birbirlerine yarar sağlama gayesini de bir ilke olarak benimsemektedir.

Kitabın ikinci bölümü, çeşitli filozofların haz ve tatmin kavramları hakkındaki görüşleri etrafında fayda olgusunu açıklamaktadır. İslam iktisadi ve kapitalist fayda modelleri hakkında bilgiler ve değerlendirmeler içermektedir. Bu bölümü, bir sonraki bölüme hazırlık olarak felsefi, tarihi ve ahlaki zemini sunmak amacıyla kaleme almıştır. Yazar, fayda olgusunu iktisadi davranışları açıklayan en temel öge olarak değerlendirmektedir. Epikür, Hobbes, Smith, Spinoza gibi düşünürlerin, hayat amaçlarının haz üzerinden tanımlamalarını tartışarak; Batı felsefesini fayda olgusunu tanımlama da yetersiz görmektedir. Epikür her hazzın tatmin edilmesi gerektiğini düşünürken; Hobbes mutluluğa ulaşmak için sürekli bir haz tatmini olması gerektiğini savunmaktadır. Epikür, devamlı haz tatmini arayışında olmanın, kişiyi mutsuz eden ve varlık amacından saptıran bir eylem olduğunu düşünmektedir. Hobbes ise arayışını maddi temelde savunmaktadır. Bu ifadelerden biraz daha farklı olarak Spinoza'da insan arzusunu ön plana çıkararak, insanın kendisinin farkında olması şeklinde tanımlamıştır. Ulaşılan netice ise hazzın tatmininin zamanla fayda teorisine evrilmesidir. Yazar, daha çok insanın nefsi arzularına çözüm getiren filozofların, fayda ilkesi konusunda tatmin edemediklerini belirtmektedir.⁹ Devamında ise ahlaki değerlerin ekonomiden uzaklaştırılmasının kapitalist bir şehvet ortaya çıkaracağını, monopolleşme üzerinden vurgulamaktadır. Yazar, günümüzde küçük işletmelerin uyguladığı "Batıyoruz!" mantığını örnek vererek, insanlar da kapitalistleşme durumunun ne denli büyük olduğunu göstermektedir. Bu noktada manevi faydanın hesaplanabilir olmaması, yaşanan sıkıntının temeli olarak değerlendirilmektedir. Lakin yazar, dışa dönük bir faydacılığı benimseyerek bu problemlerin çözülebileceğini savunmaktadır. Netice de soyut faydanın bir hesap konusu olmasının söz konusu olmadığını söyleyerek okuyucuyu uyarmaktadır.¹⁰

"Kapitalizm, kapitalizmi sömürmektedir" çıkarımında bulunan yazar, kapitalist fayda modelini açıklarken faydanın usanma hali ile zarara dönüşeceğini ve insanların çaresizliğe düşeceğini, bu çıkarımının arka planında sunmaktadır. Bu nedenle fayda olgusu, kontrolsüz bir iştah şekline dönüşmektedir. Bu ise, sis-

⁷ Bilgi için bkz. 11s.

⁸ Bilgi için bkz. 12s.

⁹ Bilgi için bkz. 15-17s.

¹⁰ Bilgi için bkz. 19s.

BOOK REVIEW / KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

temin kendisine katma değer sağlamasına imkan oluşturmadığı gibi; kişi ve kurumların gittikçe hem ekonomik hem de ahlaki olarak yozlaşmasına neden olmaktadır.¹¹ Mevcut teoride bulunan eksiklik, faydanın çift boyutlu analiz edilmemesidir. Aynı zamanda sistemin aktörü homoeconomicus'un ise, kontrol edilebilir bir misyonu olması gerektiğinden bahsetmektedir. Kapitalizmin fayda modelinin üzerine çıkabilecek modelin ise İslam iktisadi fayda modeli olduğunu savunan yazar, nefsi duyguların peşine kapılmadan iki dünyada bu mutluluğun yakalanabileceği söylemektedir.¹²

Yazar, İslam iktisadında fayda modelini, önce doğru bir denge üzerinden kurgulamayı amaçlamaktadır. Fayda olgusunun bir ucunda nefsi hazlar diğer ucunda ise manevi hazların tatmini durmaktadır. Bu noktalardan nefsi hazların tatminini toplumsa fayda ile sınırlarken; manevi hazların tatmini ile de toplumsal faydayı desteklemektedir. Faydanın soyut boyutu ise İslam'da toplum merkezli bir anlayışı geliştirmektedir. Aynı zamanda eklemek gerekir ki, fayda olgusunun oluşması ve gelişmesinde de sorumluluk merkezdedir. Özellikle İsmet Özel'in "Türk, kâfirle savaşmayı göze alana denir" sözüne atf yaparak, Müslüman coğrafyasının derin tefekkür dünyasından ötürü, değerini yitirmiş bir iktisadi sisteme teslim olamayacağını söylemektedir.

'Gayret Maksimizasyonu' başlığını taşıyan üçüncü bölümde ise kapitalist faydanın eksiklikleri ele alınarak, gayret ilkesinin iktisadi hayatta konumlandırılması üzerinde durulmaktadır. Yazar, sorumluluk bilinci ve infak aracı ile gayret maksimizasyonu modelini oluşturmayı hedeflemektedir. Bu modelin motivasyonlarına yerleştirdiği ahlaki değerler, iktisadın amacına yön vermektedir. Yazar modelini, "İmam Gazali'nin iktisadi faaliyetler bakımından sosyal görev/adalet tanımı, infak bileşeniyle sürdürülebilir fayda ve gayret maksimizasyonu modelini ortaya koymak adına, İslam medeniyetinin genel bakış açısını sergilemektedir." şeklindeki ifadesiyle izah etmektedir.¹³ Sabri Orman'ın "sosyal görev/adalet" ile "farz-ı kifaye"yi gerçekleştirebileceği savunmasını destekleyerek, sosyal görevleri sadece devlet eline bırakmamak gerektiğini de eklemektedir. Toplumsal faydanın gerçekleşebilmesi için, birçok sorumluluğun paylaşılması gerekmektedir. Hume diyalektiği, bu meseleye değinirken sorumluluk paylaşımının gerçekleşmesinin sorun olduğunu söylemektedir.¹⁴ Az önce bahsettiğimiz kalkınmanın lütuf sayılması, sorumluluğun paylaşılacağı düşüncesinden de gelmektedir.

Yazar, faydanın tasnifini "Bir insanın potansiyel faydası ile gerçekleşen faydası arasındaki farkın kullanıldığı/kullanılmadığı yer tartışmada belirleyicidir. Kendi lehine kullanılan potansiyel fayda maddi tatmini, üçüncü taraflar lehine kullanılan potansiyel fayda ise manevi tatmini belirlemelidir." şeklinde izah etmektedir.¹⁵ Potansiyel faydanın ölçüsünü ise Furkan Sûresi'ne işaret ederek açıklamaktadır.¹⁶ İslam iktisadının genel fayda teorisini formüle ederek, grafikler yardımıyla da bireysel- toplumsal faydayı ömür ilişkisi içerisinde incelemektedir. Yazar, İslam iktisadına göre toplam fayda fonksiyonunu "Toplam fayda, tüketimin zaman içerisinde artan birimlerinin marjinal faydaları toplamı ve üçüncü taraflara aktarılan nimetin marjinal faydaları toplamından oluşur. Bu İslam iktisadının genel fayda teorisidir." şeklinde ifade etmektedir. Burada asıl önemli olan nokta, üçüncü kişilere sağlanan faydadır. Müslüman zihni ve davranışı bu minvalde olmalıdır.¹⁷ Modelden, zaman içerisinde azalan bir maddi faydanın bir sonraki boyutta olgunlaşarak, manevi faydayı güçlendirmesi beklenmektedir.

Faydanın ikinci boyut yaklaşımını ise Müslümanlara özel bir durum olarak atfetmektedir. Maddi ve manevi tatminin dönemsel değişikliklerini Hacı Yusuf-i Hemedâni'nin Rutbetü'l Hayat eserini referans olarak açık-

¹¹ Bilgi için bkz. 20s.

¹² Bilgi için bkz. 56s.

¹³ Bilgi için bkz. 30s.

¹⁴ Bilgi için bkz. 30s.

¹⁵ Bilgi için bkz. 32s.

¹⁶ "Yine o iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında mâkul bir dengeye göre olur." (Furkan, 25:67)

¹⁷ Bilgi için bkz. 34s.

lama gayretinde bulunan yazar, toplam faydanın toplumsal fayda ile ilişkili olduğunu söylemektedir. Hâce Yusuf-i Hemedâni, bahsedilen eserde hayatı üç rütbede tasnif etmektedir: iman, İslam ve ihsan dönemi. Ashabın maddi-manevi tatmini iman döneminde yükselirken, İslam döneminde ikisi arasında mesafe açılmaktadır. Daha sonra ihsan döneminde ise manevi fayda ehemmiyet kazanmaktadır. İşte yazar bu üç rütbe etrafında devamlılık arz eden bir fayda döngüsüne dikkat çekmektedir.¹⁸ Yazar, sık sık ayet ve hadisler ile sorumluluk bilincini temellendirmektedir. Günümüzde gayret bilinci ile model oluşturan vakıf ve faizsiz kurumları, iktisadi sistemde ön plana çıkarmaktadır. Bu nedenle büyüme maksimizasyonunu değil; gayret maksimizasyonunu önererek sağlıklı bir toplum-ekonomi oluşturulabileceğini savunmaktadır. Burada gözden kaçırmamız gereken durum, kapitalist teori ve kurumlara karşıtlıktan ziyade; insan nefisini yaklaşımdan dolayı İslam'ın iktisadi kurumlarının daha çok gelişmesine ciddi katkı verme potansiyelidir. Mevcut ahlaki-iktisadi seyir, ülkelerin gidişatını çıkmaza sokmaktadır. Aşırı büyüme hırsıyla modellemelerini yapan sistem, kişiyi ahlaki olarak yozlaştırmakla yetinmemekle birlikte; ekonomik kazançta bereket kavramını da sömürmektedir. Çözümün bu noktalardaki problemlere yoğunlaşarak aşılabileceğini unutmamak gerekir. Yazar, katılım bankacılığı, sigortacılığı ve vakıf sisteminin varlığını da gayret kavramının bir çeşit modeli olarak görmektedir.

Sonuç

Fayda Risalesi adıyla okuyucu ile buluşan bu kitap, bize her iki iktisadi sistemin felsefi altyapısını sunması bakımından önemlidir. Dinç'in, Kapitalizm'den İslam iktisadına uzanan okumalarını mukayeseli olarak analiz etmesiyle, sistemsel dinamiklerin ortaklık ve farklılıklarını görmemizi sağlamıştır. Yazar, kitabın önsöz bölümünde belirttiği gayret ilkesi ile bölüşüm problemlerine getirdiği çözüm önerisini, bize sunduğu olgular ve tanımlamalar ile kanıtlamıştır. Kapitalizmi tanımlarken kullandığı özgün şekilde ifade edilmiş "ucuz bir kurgu", "esirgeme modeli" ve "bencil işleyiş" kavramlarını başarılı bir şekilde okuyucuya açıklamıştır. Yazar, ulaşmak istediği toplumsal faydaya kapitalist modelin unsurları ile değil; İslam'ın tanımladığı ölçüler çerçevesinde geliştirilen bir fayda olgusu ile ulaşılabileceğini söylemektedir. İki boyutlu yaklaşım ile ele aldığı manevi fayda hem iktisadi hem de toplumsal iyileşmeler için önemli bir yaklaşımdır. Bir diğer önemli nokta ise, faydayı hangi doğrultuda oluşturulması gerektiği ile ilgilidir. Yani sayısal verilerle ölçülen bir fayda tatmininde, kişi kendisi için peşine düşerken; kazançta tek yönlü olarak gelişmektedir. Ancak manevi fayda temininde kişisel fayda için çaba gösterilmemektedir. Manevi fayda, hesapsız ve beklentisiz bir şekilde gözden çıkarılmalıdır.

Eserin seyri tartışma ortamında ilerlemektedir. Akış içerisindeki riski, yeni konuları teşvik ederken, okuyucu ile arasında kurulan bağın zedelenme tehlikesidir. Dengenin hangi temeller üzerine kurulması gerektiğini okuyucuya sorması örneği ile de yeni bir tartışma düzlemi açarak, literatüre önemli katkılarda bulunmaktadır. Batı felsefesinden hareketle açıklanan bazı kavramların, Türk Edebiyatındaki mütefekkirlerin ölçülerine uymasıyla da kitabın hem süslü bir dile sahip olmasına hem de fikir muhasebesine sebep olmuştur. Kitabın temellendirildiği nokta, İslam düşüncesi etrafında iktisadi gelişimdir. Bu gelişimi fayda olgusunu ele alarak, Hâce Yusuf-i Hemedâni hazretlerinin "İman-İslam-İhsan Dönemi" olarak tanımladığı sistemde okuyucunun görmesi mümkün kılınmıştır. Konu ile ilgili kaynaklar ulusal ve uluslararası literatürdeki iktisat, hukuk, edebiyat, din, bilim gibi alanlardan derlenmiştir. Kitap mevcut görüşleri kimi yerde yinelerken, sunduğu teklif ile de özgün çözüm önerileri getirmiş; hedeflediği bütüncül fayda teorisini açıklamakta da ciddi katkılar ortaya koymuştur.

Kaynakça

Dinç, Y. (2020), *Büyüme ve Kalkınma Temelinde İslam İktisadının Fayda Risalesi*. İstanbul: İktisat Yayınları.

¹⁸ Bilgi için bkz. 36s.

marufvakfi.org

f | marufvakfi

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

İSLÂM İKTİSADI
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF ISLAMIC
ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

İletişim/Contact

Maruf İktisat İslâm İktisadı Araştırmaları Dergisi
Seyit Nizam Mah. Mevlana Cad. No: 77 Necmettin Aytek Plaza Kat: 8
Zeytinburnu-İstanbul Telefon: +90 0212 510 11 24-25
• maruf@marufiktisat.com • editor@marufiktisat.com

www.marufiktisat.com

[www.dergipark.org.tr/
tr/pub/marufiktisat](http://www.dergipark.org.tr/tr/pub/marufiktisat)

marufvakfi.org

f | t marufvakfi